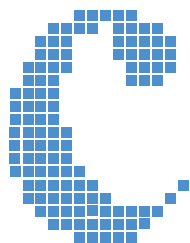

INTERNATIONALE

Spectator

TASTEN IN DE TOEKOMST

De wereld in de nieuwe eeuw

Jaargang 54, nr 1, januari 2000

Instituut Clingendael

COLOFON

Uitgave van Van Gorcum & Comp. b.v. (Assen) namens het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' (Postbus 93080, 2509 AB Den Haag), dat samenwerkt met het Koninklijk Instituut voor Internationale Betrekkingen (Liefdadigheidstr. 13, B-1210 Brussel).

De Euronummers (3, 6, 9 en 12) van de *Internationale Spectator* komen tot stand i.s.m. de Europese Beweging Nederland (EBN).

Versijnt maandelijks en wordt uitgegeven op de grondslag van een redactiestatuut.

REDACTIEBUREAU

Instituut 'Clingendael'
Redactie Internationale Spectator
Postbus 93080, 2509 AB Den Haag
tel. 070-3245384; fax. 070-3282002
email-adres (klami@clingendael.nl)
Website Clingendael www.clingendael.nl

KERNREDACTIE

A. van Staden (hoofdredacteur)
Peter A. Schregardus (eindredacteur)
Gerard J. Telkamp (eindredacteur)

ALGEMENE REDACTIE

Y. Vanden Berghe, F. Bergman, W. Hout,
M. van Leeuwen, J.C. Mulder,
C.W.A.M. van Paridon, H. Renner,
F. Roelants (redacteur voor België)
J.Q.Th. Rood, N. Schrijver,
S. Vanhoonacker, R. de Wijk, E.B. Zoomers.

ADMINISTRATIE-ADRES

Uitgeverij Van Gorcum & Comp. B.V.
Administratie Internationale Spectator
Postbus 43, 9400 AA Assen
tel. 0592-379555; fax. 0592-379552

NIEUWE ABONNEMENTEN

Opgave bij uitgeverij Van Gorcum
Abonnees ontvangen een factuur

ABONNEMENTSPRIJS

f 99,-/Bfr 1990 per jaar
studenten (max. 5 jr) f 80,-/Bfr 1600
studenten-startersabonnement (1 jr) f 49,50/
Bfr. 990
buitenland: f 145,- (studenten f 122,50)
Betaling via Belgisch gironummer is mogelijk.
(Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij voor 1 december schriftelijk opzegging heeft plaatsgehad.)

ADVERTENTIETARIEVEN (EXCL. BTW)

1/1 pg f 1150,-; 1/2 pg f 675,-;
1/4 pg f 425,-

LOSSE NUMMERS: f 12,50 EXCL. PORTOKOSTEN

Richtlijnen voor auteurs zijn verkrijgbaar op het redactie-adres.

ISSN 0020-9317

Alle in dit maandblad uitgesproken meningen en inzichten blijven geheel voor verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt d.m.v. druk, fotocopie, microfilm, of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud januari 2000

PETER BAEHR

Nederland in de Veiligheidsraad: een loyaal lidmaatschap

1

TASTEN IN DE TOEKOMST: DE WERELD IN 2050

HANS RENNER

Europa: omzien in verwondering of verbijstering?

3

A. VAN STADEN

Machtsverhoudingen in de wereld van overmorgen

8

J.Q.TH. ROOD

De Europese Unie als toekomst?

12

MARIANNE VAN LEEUWEN

Terrorisme na 2000: trends en dwaalsporen

16

WOUTER A. MEIJER

Het wereldbevolkingsprobleem

20

HANS H.J. LABOHM

Terugblik en vooruitblik op 'grenzen aan de groei'

24

HANS JANSEN

Religie en ideologie vijftig jaar vooruit

28

NICO SCHRIJVER

De Verenigde Naties na honderd jaar

32

COBY VAN DER LINDE

Wereldleiders staan voor moeilijke keuze

35

ROB DE WIJK

De Tweede Koude Oorlog

38

HAN MULDER

Een oude en een nieuwe atlas

42

REVIEW ESSAY

RUUD V.A. JANSSENS

Amerika als wereldleider: memoires als spiegel van beleid

44

BOEKBESPREKINGEN

BERT KREEMERS OVER

Een grabbelton voor de vrede

49

MENDELTIJ VAN KEULEN OVER

Op de drempel van het nieuwe millennium: verzoening en verandering

50

BOEKAANKONDIGINGEN

52

INTERNET-WEGWIJS (door Saskia van Ankeren)

54

SUMMARIES

55

AGENDA

Omslag

Deze rubriek bevat beknopte aankondigingen van bijeenkomsten op het terrein van de internationale betrekkingen die een openbaar karakter hebben. Kopij, bij voorkeur in voorbereekte vorm, kan uiterlijk de vijfde dag van de maand voorafgaande aan de maand van verschijning van beoogd nummer van de Internationale Spectator worden ingeleverd bij mevr. S. van Ankeren, Instituut Clingendael, Postbus 93080, 2509 AB Den Haag, fax. 070-3282002; tel. 070-3245384.

Activiteit **Transatlantic Relations and European Security Policy: An American View**
(lezing dr James A. Thomson, president and chief executive officer of RAND [Research & Development];
co-referenten: Michiel Patijn [VVD] en Bert Koenders [PvdA])
Plaats Hotel Sofitel (Babylon), Den Haag (naast NS-Centraal)
Organisator Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken (NGIZ)
Kosten gratis voor leden van NGIZ en SIB
Datum 17 jan. (20.00-21.30 u.)
Aanmelding NGIZ (tel. 070-3249423)

Uitbreiding van de Europese Unie
(lezing door drs D. Benschop
staatssecretaris van buitenlandse zaken)
Plaats Hotel Sofitel (Babylon), Den Haag (naast NS-Centraal)
Organisator Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken (NGIZ)
Kosten gratis (voor leden van NGIZ en SIB)
Datum 9 feb. (20.00-21.30 u.)
Aanmelding NGIZ (tel. 070-3249423)

Committees and Comitology in the Political Process of the European Community
(congres)
European Institute of Public Administration (EIPA),
O.L. Vrouweplein 22, 6211 HE Maastricht
EIPA
850 euro (incl. documentatie, 3 lunches en diner)
18-20 jan.
EIPA, Mw Belinda Vetter (tel. 043-3296382)

Activiteit
Plaats
Organisator
Kosten
Datum
Aanmelding

Activiteit **Europees Asielbeleid**
(lezing door drs J. Cohen,
staatssecretaris van justitie)
Plaats Hotel Sofitel (Babylon), Den Haag (naast NS-Centraal)
Organisator Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken (NGIZ)
Kosten gratis (voor leden van NGIZ en SIB)
Datum 20 maart (20.00-21.30 u.)
Aanmelding NGIZ (tel. 070-3249423)

*Instituut Clingendael,
in samenwerking met de
Portugese ambassade in Den Haag*

vrijdag 14 januari 2000
(10.00 - 12.30 uur)
conferentie

Het Portugese EU-voorzitterschap

- * *Openingswoord*
(door Prof. dr Alfred van Staden, Directeur van Instituut Clingendael)
- * *Priorities of the Portuguese EU Presidency*
door Francisco Seixas da Costa (Portugees Staatssecretaris voor Europese Zaken)
- * *The Netherlands' View*
door Dick Benschop (Nederlands Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken)
- * *Discussie*

Voertaal: Engels

U kunt zich, tot uiterlijk 11 januari 2000, voor deze bijeenkomst opgeven bij:

Mw Sandra M. Vogelsang, Hoofd Logistiek en Organisatie Instituut 'Clingendael'
Postbus 93080, 2509 AB Den Haag
tel.: 070-3245384; fax: 070-3282002;
email: svogelsang@clingendael.nl

ligheidsraad en het open debat over Oost-Timor hebben in belangrijke mate bijgedragen aan de druk op de Indonesische regering. De resolutie waarmee de internationale vredesmacht werd gemandateerd kwam in zeer korte tijd tot stand.' Dat is prima en zal ongetwijfeld in ambtelijke kring veel waardering hebben opgeleverd. Daarmee werd een bijdrage geleverd aan de beëindiging van de ernstige schending van de mensenrechten op Oost-Timor. Maar dat had enig ander land met een betrouwbaar en deskundig diplomatiek apparaat stellig ook kunnen realiseren. Daartoe was het Nederlands lidmaatschap van de Veiligheidsraad niet *per se* vereist.

Minister Van Aartsen heeft mooie en bewogen woorden gewijd aan het toegenomen belang van de rechten van de mens ten koste van de nationale soevereiniteit van staten. Hij deed dat vooral in zijn speech voor de Algemene Vergadering, waarvan een passage in de aanhef van deze column is geciteerd. Terecht beklemtoonde hij de rol van de Veiligheidsraad bij de ontwikkeling van 'early warning systems' en van preventieve diplomatie. Terecht ook vroeg hij aandacht voor de verlamme invloed van het vetorecht van de vijf permanente leden van de Raad. Dat had zijn voorganger, Mr van Kleffens, in 1945 trouwens ook al gedaan. Nederland en andere kleine en middelgrote mogendheden pleitten toen al tegen het vetorecht, maar kregen van de Grote Vijf nul op het rekest: het was een kwestie van een VN met vetorecht of geen VN. Nu vroeg Van Aartsen om 'maximale terughoudendheid' bij de uitoefening van het vetorecht, in het bijzonder in geval van humanitaire noodsituaties. Hij sloot zich aan bij het pleidooi van Duitsland dat de permanente vijf eigenlijk verplicht waren aan de wereld uit te leggen waarom zij in voorkomende gevallen actie door de Raad hadden geblokkeerd. Sterker nog: hij bepleitte een situatie waarin een negatieve stem van één permanent lid niet langer als een zodanige blokkade zou worden beschouwd. Thans bestaat daarover, gezien de bepalingen van art. 27 lid 3 Handvest, geen enkele twijfel. De door de minister geopperde gedachten zouden een wijziging van het Handvest vergen (of een niet erg waarschijnlijke vrijwillige terughoudendheid aan de kant van de permanente vijf).

Over de vraag of het Handvest zou moeten worden gewijzigd, en over de politieke haalbaarheid daarvan, heeft de minister zich echter niet uitgelaten. De kansen daarop zijn gering, als men alleen al denkt aan het jarenlang getouwtrek om te komen tot de (ook door Nederland voorgestane) uitbreiding van het aantal permanente leden van de Veiligheidsraad, bijv. met Duitsland en Japan. Tegen deze achtergrond is het interessant dat de minister onlangs aan de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) en de Commissie Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken (CAVV) een inventarisatie heeft gevraagd om te komen tot vergroting van het

vermogen van de Veiligheidsraad om op te treden: 'Daarbij zou ook de mogelijkheid van aanpassing van het vetorecht aan de orde kunnen komen,' aldus de minister. Dit advies wordt tegen het voorjaar verwacht. Wellicht zal het oplossingen bieden voor de aan de orde gestelde vragen.

Samenvattend: Nederland heeft gedurende de eerste helft van zijn zittingsperiode als niet-permanent lid van de Veiligheidsraad niets verkeers gedaan. Het heeft zich een loyaal lid getoond. Wellicht is dat ook één van de redenen waarom het oordeel van de secretaris-generaal over het Nederlandse falen in Srebrenica zo betrekkelijk mild is uitgevallen. Grootse prestaties zijn er tot nu toe niet geleverd, maar dat had men ook niet mogen verwachten. Politieke kwesties, zoals Kosovo en Tsjetsjenië, om maar eens twee belangrijke te noemen, worden uit vrees voor de uitoefening van het vetorecht buiten de Veiligheidsraad om geregeld. Zoals Nico Schrijver een jaar geleden heel terecht opmerkte: de marges van een niet-permanent lid van de Veiligheidsraad zijn smal.² Dat heeft ook Nederland in het afgelopen jaar moeten ondervinden. ■

Noten

- 1 In navolging van *NRC Handelsblad*-commentator J.L. Heldring zou men zich kunnen afvragen wat dat precies betekent: een onderwerp heeft prioriteit of geen prioriteit in het beleid.
- 2 Nico Schrijver, 'Nederland in de Veiligheidsraad: Mag het een onsje meer?', in: *Internationale Spectator*, januari 1999, blz. 1.

Over de auteur

DR P.R. BAEHR is emeritus-hoogleraar rechten van de mens aan de Universiteit Utrecht en de Universiteit Leiden.

Europa: omzien in verwondering of verbijstering?

HANS RENNER

‘MEN ZEGT NIET VEEL GOEDS IN DE BLADEN VAN HET JAAR 1900, het laatste jaar der negentiende eeuw. [...] Er is bloed vergoten in dit jaar en wij hebben gruwelen aanschouwd, onze beschaving onwaardig, ja! die velen aan de beschaving van de hooggeroemde negentiende eeuw deden twijfelen. Er was de oorlog in Zuid-Afrika. Er was de opstand der Bokkers in China [...]. Heel Europa, heel de “beschaafde wereld” [...] nam deel aan deze vreselijke gebeurtenissen. [...] Men verroerde zich niet bij het gezicht van zoveel leed, zoveel misdaden.’

Provinciale Groninger Courant, 2 januari 1901

‘In bloed en vuur gaat de negentiende eeuw ten onder. [...] Zij begon in strijd, en ramp, en tranen; zij eindigt in een apotheose van brandende hoeven, van opgetaste lijken, van geplunderde paleizen [...].’

Algemeen Handelsblad, 2 januari 1901

‘Niemand kan ontkennen, dat de wereldgeschiedenis wijst op een betere toekomst. [...] Ons is vrede voorspeld. Reeds is Europa zo ver gekomen, dat een oorlog als de Engelsen voeren overal wordt afgekeurd. Het is een ernstige waarschuwing voor de volken. Hij zal hen, die van goede wil zijn, nog meer verenigen om de zaak van de vrede te bevorderen.’

Provinciale Groninger Courant, 23 december 1900

‘Waarom zou de eeuw, welke wij intreden, niet een heldeneeuw kunnen worden? [...] En er is veel dat ons het recht geeft te verwachten dat een heldeneeuw, een gouden eeuw van gerechtigheid, aanstaande is. [...] In een heldeneeuw kan op positieve wijze de stof bezielde worden en kunnen de natuurkrachten, getemd in de XIXde eeuw, worden gebruikt tot het geluk en de ontwikkeling van de gehele mensheid.’

Algemeen Handelsblad, 1 januari 1901

Wanneer wij de commentaren in de Nederlandse pers van honderd jaar geleden mogen geloven, was de negentiende eeuw tot en met het laatste jaar 1900 een

ware verschrikking. De twintigste eeuw, zo was de algemene verwachting, zou het daarentegen goedmaken. Kritiek op het verleden, maar optimisme over de toekomst. Verder valt op hoe zwaar de toenmalige geweldadige gebeurtenissen meewogen in het oordeel van de commentatoren over het geringe vredesgehalte van de periode van honderd kalenderjaren. Deze begon met de overwinning van consul Napoleon op de Oostenrijkers bij de Slag van Marengo (1800) en eindigde midden in de Afrikaanse Boerenoorlog (1899-1902).

Boerenoorlog en Bokseropstand

De strijd van de Boeren tegen de Engelsen heeft destijds op de Nederlanders grote indruk gemaakt. Om begrijpelijke redenen – niet ‘t minst wegens ‘stamverwantschap’ – lag de sympathie van de Nederlandse publieke opinie geheel aan de kant van de Boerenstrijders.¹ En dan was er nog, ver weg, de Bokseropstand in China, een revolutie tegen de westerse overheersing die door een internationale interventiemacht in 1901 werd neergeslagen.

Met onze twintigste-eeuwse wijsheid achteraf kunnen wij stellen dat onze voorvaders in West-Europa, Nederland inbegrepen, niet veel recht hadden om over de negentiende eeuw te klagen. En nog minder, wanneer wij deze eeuw niet in 1800 of 1801 laten beginnen, maar pas na de periode-Napoleon. Om met de historicus Van Rossem te spreken: ‘Onze tijdrekening is een volkomen arbitrair systeem, dat geen causale relatie heeft met het historisch proces.’² Simpel gezegd, een ‘kalendereeuw’ valt niet samen met een ‘historische eeuw’.

Het ligt daarom meer voor de hand eerst de voltooiing van het historisch proces ‘Napoleontisch tijdperk’ af te wachten. In casu de Slag bij Waterloo in 1815. Vanuit historisch oogpunt bezien vormt het Congres van Wenen (1814-1815) met zijn Nieuwe Europese Orde een logische aanvang van de negentiende eeuw. Analooq kunnen wij het begin van de ‘historische’ twin-

tigste eeuw beter laten samenvallen met het begin van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918), zoals de marxistische historicus Eric Hobsbawm het in zijn *Age of Extremes* doet; een concept dat op een brede instemming in kringen van eigentijdse historici kan rekenen.

De negentiende eeuw: van Wenen tot Sarajevo

Terug naar het jaar 1815 en naar de nieuwe staatsindeling van Europa. Wat voor een tijd ging de Europese negentiende-eeuwse mens tegemoet? Er volgde een periode van tot dan toe ongekende rust, die maar liefst 33 jaar zou duren: van 1815 tot 1848. Een hele generatie in West- en Midden-Europa groeide op zonder noemenswaardig wapengekletter.³ Dit was uniek, zeker vergeleken met de snel op elkaar volgende conflicten in de zeventiende en in de achttiende eeuw.

Vanaf de 'Frühling der Völker', het revolutionaire jaar 1848, was het in Europa weer raak. De bloedigste conflicten in chronologische volgorde: de Krimoorlog (1853-1856), waarin de West-Europese machten het Osmaanse rijk tegen Rusland ondersteunden: 260.000 gesneuvelden; de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog (1866): 36.000 doden; de Frans-Duitse oorlog (1870-1871) kostte aan 187.000 militairen het leven; de Russisch-Turkse oorlog (1877-1878) telde 285.000 dodelijke slachtoffers.⁴

Hoe afschrikwekkend deze getallen ook mogen zijn, moeder Europa telde haar in de strijd omgekomen soldaten-kinderen in die tijd 'slechts' per tienduizenden of honderdduizenden. Bovendien wist de burgerbevolking meestal nog aan de militaire dodendans te ontspringen. De bloedigste eeuw uit de Europese geschiedenis, zo weten wij nu, moest nog komen, alle hooggespannen verwachtingen van de negentiende-eeuwse spraakmakende gemeenschap ten spijt.

Op welke gronden was dit optimisme honderd jaar geleden gebaseerd? Ongetwijfeld speelden geloof in de vooruitgang en de veronderstelling dat techniek de mensheid zou dienen (en zich niet *tegen* haar zou keren) hierin een belangrijke rol. Maar er was nog iets anders. Bij het lezen van de vergeelde bladzijden van de kranten rondom de vorige eeuwwisseling stuiten wij telkens weer op de gedachte dat de internationale politiek zich voortaan in de richting van een duurzame vrede zou bewegen.

Deze wensdroom (zo zou men het thans met een afstand van honderd jaar willen omschrijven) vormde in die tijd weliswaar een algemene trend, maar was juist in Nederland zeer sterk aanwezig. De Haagse internationale vredesconferentie (mei-juli 1899) lag nog vers in het geheugen. Zij bracht hoop op een vreedzame regeling van conflicten door bemiddeling of door arbitrage. Arbitrage was toen het sleutelwoord. Een vreedzame geschillenbeslechting door 'hen, die van goede wil zijn', de

redelijken, moest het winnen van een agressieve houding, expansie en geweld, zo was de algemene verwachting.⁵

Het pakte anders uit. Door de opkomst en de machtsuitbreiding van Duitsland raakte het Europese machtsevenwicht ontworcht. De toenmalige Europese grote mogendheden (de zg. Europese pentarchie: Groot-Britannië, Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Rusland) kwamen tegenover elkaar in twee machtsblokken te staan en in plaats van het nastreven van arbitrage stuurden zij aan op een gewapend conflict. 'De korte eeuw van Europa', die volgens sommige verlichte geesten de 'eeuw van helden' had moeten worden, werd de eeuw van hel: 'een eeuw van weinig jaren maar van veel verschrikkingen', zoals de historicus en schrijver Fritz Stern haar treffend typeerde.⁶

Al voordat de Eerste Wereldoorlog op 28 juni 1914 met de dodelijke schoten tegen de Habsburgse troonopvolger Franz Ferdinand d'Este in Sarajevo was begonnen, vatte de zuid-oostelijke regio van Europa vlam. Twee Balkanoorlogen (1912-1913 en 1913) joegen ruim 160.000 mensen de dood in.⁷ De slachting die vervolgens de Eerste Wereldoorlog liet zien, overtrof wat aantallen gesneuvelde en gewonde militairen betreft alles wat men in een oorlog voor mogelijk had gehouden. De dodelijke slachtoffers op Europa's slagvelden liepen in de miljoenen.

Het droeve resultaat van vier jaar wapengeweld: 9 miljoen dode soldaten. Alleen al in de beruchte hel van Verdun (februari-juli 1916) sneuvelden aan Duitse kant 362.000 militairen en aan Franse zijde 336.000.⁸ Dat waren er aanzienlijk meer dan het totale aantal gevallen Duitsers en Fransen in de voorafgaande eeuw, te weten vanaf het Congres van Wenen tot aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

Eerste helft van de twintigste eeuw: waanzinnige ideologieën

De Amerikaanse politicoloog Zbigniew Brzezinski omschreef de twintigste eeuw als een 'misdadige eeuw'.⁹ Zij bracht twee totalitaire systemen voort, het communisme en het nationaal-socialisme, gebaseerd op twee waanzinnige ideologieën. Die waren weliswaar verschillend in aard, maar toonden een huiveringwekkende overeenkomst in hun toepassing.

Het marxisme-leninisme ging uit van de gelijkheid van de mens. Een gelijkheid die bereikt zou worden na de vestiging van de dictatuur van het proletariaat en liquidatie van de bezittende klasse. Daarna zou de mensheid de zaligmakende klassenloze communistische maatschappij betreden. Alleen al in de bakermat van het communisme, de Sovjetunie, eiste het terreurregime van Lenin en Stalin tussen 1917 (Oktoberrevolutie) en 1953 (Stalins dood) bij benadering 20 miljoen slachtoffers.¹⁰

De nazistische ideologie met als kern de vermeende superioriteit van een ras mondde uit in de holocaust van het joodse volk. Zes miljoen Europese joden vonden de dood onder de meest afschuwelijke omstandigheden. Een ander slachtoffer van Hitlers terreur in de door Duitsland bezette gebieden waren de Roma (zigeuners). Naar schatting 600.000 werden de dood ingedreven. De overweldigende meerderheid van hen eindigde in de gaskamers van de Poolse vernietigingskampen.¹¹

Daarmee is de trieste balans van het nationaal-socialisme nog lang niet ten einde. De Tweede Wereldoorlog, die in 1939 als gevolg van de Duitse expansie in Europa uitbrak en tot 1945 in – maar ook buiten – Europa woedde, kostte op wereldschaal aan 40 tot 50 miljoen mensen het leven;¹² ongeveer de helft van hen waren burgers. Alleen al de blokkade van Leningrad (november 1941–januari 1944) beroofde een half miljoen Russen in deze stad van het leven. Het totale aantal sovjetburgers gestorven ten gevolge van de Duitse bezetting en oorlogshandelingen wordt geraamd op 7 miljoen.

De dodencijfers veroorzaakt door militaire handelingen in de Eerste Wereldoorlog verbleken vergeleken met de slachting van de Tweede, vooral op het oostfront. Bij het Rode Leger vielen op zijn minst 11 miljoen doden, bij de *Wehrmacht* 3 miljoen; 25 miljoen soldaten raakten gewond. In mei 1945 was de nazistische nachtmerrie in Europa voorbij. In het Westen namen de zaken weer hun normale beloop. Voor zover men het woord 'normaal' mag gebruiken. Voor de families van slachtoffers en voor de talloze andere vervolgdenden werd het leven nimmer weer normaal.

Geheel anders verliep de geschiedenis na de oorlog in Midden- en Oost-Europa. De Duitse bezetting ging over in de sovjetbezetting. Binnen enkele jaren bevonden de oostelijke delen van het continent zich in de greep van het communisme. De Westerse democratieën bleken niet in staat dit te verhinderen. Nog droeviger: zij deden niet eens een serieuze poging de communistische opmars in het oosten te stuiten. Kortom, zij hadden Polen, Tsjechoslowakije, Hongarije en andere landen – zo werd het althans toen door de democratische politici aldaar gevoeld – afgeschreven.

Tweede helft van de twintigste eeuw: de grote paradox

De Koude Oorlog deed zijn intrede en zorgde voor de grote paradox van de twintigste eeuw. Na de twee bloedigste oorlogen uit de geschiedenis van Europa in de eerste helft van de eeuw volgde de langste periode van Europese vrede in de tweede helft. Na een periode van vernieling volgde een periode van opbouw. Na de massificatie van de dood volgde (althans in het Westen, niet in het Oosten) de massificatie van de welvaart dank zij

een sterke economische groei en een nivellerend sociaal beleid. De Lange Europese Vrede duurde van 1945 tot 1991, oftewel 46 jaar.¹³ Daarna werd zij verstoord door de burgeroorlog op de Balkan, in het voormalige Joegoslavië.

Het was geen rechtvaardige vrede. Zij bracht vrijheid en welvaart alleen aan deze zijde van het voormalige IJzeren Gordijn. Aan gene zijde bleef de sovjetonderdrukking bestaan. Toen de volkeren in het Oostblok (de Hongaren in 1956; de Tsjechen en Slowaken in 1968) op eigen kracht het communisme trachtten af te schudden, werden zij door de sovjetlegers met geweld tot de orde geroepen; of door de militaire troepen van het communistisch bewind in het satellietland zelf, zoals met de Poolse vakbeweging Solidariteit in december 1981 gebeurde.

Deze situatie duurde voort tot de komst van Michail Gorbatsjov in het Kremlin in 1985 en zijn politiek van *glasnost* en *perestrojka*. Vier jaar later stortte het communistische systeem in. In november 1989 werd de Berlijnse Muur, het symbool van de Oost-West tegenstelling in het algemeen en van de Europese en Duitse deling in het bijzonder, even snel neergehaald als hij destijds in 1961 was opgetrokken.

Hoe hebben de Nederlanders het er in Europa in de twintigste eeuw vanaf gebracht vergeleken met andere volkeren? Een 'Zwitserleven-gevoel' werd Nederland in de afgelopen eeuw niet gegund. Hieraan was de Duitse bezetting van 1940-1945 debet. Naar 'gemiddelde' Europese politieke en economische maatstaven gemeten moet Nederland echter tot de gelukkigste landen in Europa – en zelfs in de wereld – worden gerekend.

Nederland bleef de communistische dictatuur bespaard. En met uitzondering van vijf bezettingsjaren ook een buitenlandse overheersing. Dit was geenszins het geval met de drie Baltische republieken. Ze werden pas in 1918 onafhankelijk. Voordien maakten zij deel uit van het Russische tsarenrijk. Na twee decennia zelfstandigheid werden zij in 1940 door de Sovjetunie van Stalin geannexeerd. Tussen 1940 en 1941 en tussen 1944 en 1953 werden door de Sovjets 30.000 Esten, 50.000 Letten en 120.000 Litouwers (d.w.z. 10% van de totale volwassen Baltische bevolking) naar de Goelag weggevoerd. De meeste gedeporteerde Balten zijn in Siberië omgekomen.¹⁴

Na Stalin heeft Hitler tussen 1941 en 1944 in de Baltische landen huisgehouden. De Duitse bezetting kostte het leven aan 285.000 Baltische joden. Vanaf 1944 tot 1991 maakten Estland, Letland en Litouwen deel uit van de communistische Sovjetunie. Thans zijn ze negen jaar vrij. In de afgelopen eeuw leden de Balten onder 70 jaar bezetting en overheersing door vreemde machten. Nederland genoot van 95 jaar vrijheid en onafhankelijkheid. Als lid en mede-oprichter van NAVO

en EU is Nederland thans geïntegreerd in de westerse politieke, economische en veiligheidsstructuren. De wens van Estland, Letland en Litouwen tot de NAVO te mogen toetreden, werd niet gehonoreerd.

Ook in een historische vergelijking met menig West-Europees land steekt Nederland gunstig af. In de Eerste Wereldoorlog bleef ons land buiten het conflict, terwijl het zwaar geteisterde België 41.000 gevallen betreunde. Burgeroorlogen zoals de Spaanse (1936-1939) gingen aan Nederland voorbij. Ook dictatoriale regimes als dat van Salazar in Portugal (1932-1968). Nederland bleef een keurige constitutionele monarchie en bereikte een zeer hoog welvaartsniveau. Het Nederlandse staatsbudget voor 15,8 miljoen Nederlanders is tegenwoordig bijna even groot als het staatsbudget van Rusland, een land met 150 miljoen inwoners.

Rest nog ons onverwerkte verleden, de Duitse bezetting 1940-1945. In elk geval was deze korter dan bijv. in Tsjechië (vanaf maart 1939) en Polen (september 1939). De Nederlanders, van wie 100.000 vrijwillig een of ander Duits uniform droegen en zelfs 20.000 de wapenrok van de SS, hoefden niet aan de zijde van de *Wehrmacht* te strijden. Dit was in Hongarije, bondgenoot van Hitler, wel het geval; 200.000 Hongaarse soldaten vochten met grote tegenzin vanaf 1942 aan het oostfront. Vrijwel niemand van hen heeft de oorlog overleefd.¹⁵ De totale Hongaarse verliezen in de Tweede Wereldoorlog worden geraamd op 750.000 mensen.

De Poolse verliezen waren nog schrikbarender. Zes miljoen Polen kwamen tussen 1939 en 1945 om, bijna 20% van de vooroorlogse Poolse bevolking. Warschau werd in 1944 na een opstand op bevel van Hitler met de grond gelijk gemaakt. Vóór de oorlog telde deze stad 1.300.000 inwoners. Als gevolg van de oorlog en nazistische wredeheden verloren 800.000 Warschauers het leven.¹⁶

Nederland behoorde in de Tweede Wereldoorlog wel tot de zwaar beproefde landen. Het verloor 210.000 burgers en militairen, van wie de joodse medeburgers ruim de helft vormden. België betreunde 85.000 doden. Het leed van deze Belgen en Nederlanders en hun gezinnen was onbeschrijfelijk. Toch geldt voor het door Hitler bezette Europa: hoe verder de nazi's richting oosten doordrongen, hoe bestialer zij zich als veroveraar en bezetter gingen gedragen.

Zoeken naar het einde van de twintigste eeuw

De Koude Oorlog is thans verleden tijd, een afgesloten hoofdstuk. Het doet er niet veel toe op welk historisch moment wij dit proces laten eindigen. Met de komst van Gorbatsjov in 1985? De val van de Muur in november 1989? Of was de Koude Oorlog afgelopen met de opheffing van het Warschaupact (juli 1991)? Of, nog beter, met de ontbinding van de Sovjetunie, onze

gevreemde vijand, in december 1991? Misschien komt augustus 1994 als eindpunt in aanmerking. Onder het toezien oog van Helmut Kohl en Boris Jeltsin verliet toen de laatste Russische soldaat Berlijn, 49 jaar en drie maanden nadat het Rode Leger de stad had veroverd.

Wanneer wij de cesuur leggen bij de voltooiing van de Russische militaire aftocht uit Duitsland en wanneer wij bovendien het einde van de 'historische' twintigste eeuw met het einde van de Koude Oorlog laten samenvallen, dan duurde deze 'korte' eeuw precies 80 jaar. Toch is een dergelijke periodisering in het jaar 2000 nogal voorbarig. De komende generatie historici kan op een veilige afstand van bijv. 50 jaar zich beter over deze kwestie uitspreken.

Zal de Lange Europese Vrede voortduren? Hij werd in elk geval door de burgeroorlog in Joegoslavië onderbroken. Het conflict ontbrandde in 1991 als een gewapend treffen tussen de Serven enerzijds en de Kroaten (en Slovenen) anderzijds. Het escaleerde in de oorlog in Bosnië-Herzegovina (1992-1995), die volgens officiële Bosnische gegevens aan 350.000 burgers van deze multinationale staat, d.w.z. 6,4% van de gezamenlijke bevolking, het leven kostte.¹⁷ Eind jaren '90 waaide het conflict over naar Kosovo. Het werd pas ingedamd door bombardementen die de NAVO maandenlang op Servië uitvoerde.

Het handhaven van vrede blijft anno 2000 even actueel als honderd jaar geleden. Toen werd de hoop gevestigd op arbitrage. Dit werkte niet. Hedentendage moet preventie de oplossing bieden. En wanneer het niet anders kan, dan in combinatie met militaire interventie. In de woorden van VN-secretaris-generaal Kofi Annan: 'In the past 20 years we have understood the need for military intervention where governments grossly violate human rights and the international order. In the next 20 years we must learn how to prevent conflicts as well as how to intervene in them. Even the costliest policy of prevention is far cheaper, in lives and in resources, than the least expansive intervention.'¹⁸

De Nederlandse *Defensienota 2000* ademt die zelfde (tijd)geest: 'Een belangrijke les is dat de diplomatieke, bemiddelende inspanningen vroegtijdig moeten beginnen. De spanningen in Kosovo bouwden zich over een periode van jaren op. Toen de onderhandelaars in Rambouillet bijeenkwamen, waren de standpunten al aanzienlijk verhard ten gevolge van de gewelddadigheden. In de beginfase doen zich de beste mogelijkheden voor om de ontwikkelingen te beïnvloeden. Als het geweld en de haatgevoelens eenmaal escaleren, wordt het uiteraard moeilijker het conflict te beheersen. Conflictpreventie moet vroeg beginnen. [...] Niet alleen de brandhaard moet worden bedwongen, ook negatieve gevolgen voor omliggende landen moeten worden tegengegaan.'¹⁹

Fraaie voornemens. Maar hoe reëel zijn ze? Een

nuchtere commentator vroeg zich in het jaar 1899, terugblikkend op de negentiende eeuw, af: 'De negentiende eeuw heeft de oplossing niet gegeven. Zal de twintigste gelukkiger zijn?'²⁰ Het antwoord is ontkenkend. Zal de eenentwintigste eeuw gelukkiger zijn?

Een tiental deskundigen, elk op haar of zijn vakgebied, tracht in dit nummer de 'toestand in de wereld' over een halve eeuw te schetsen. Een moedige poging. Zeker indien de lezer zich van de volgende kantekening doordrongen weet:

'De moeilijkheid is dat iedereen altijd zijn zorgen voor de toekomst aan het verleden ontleent, omdat het verleden nu eenmaal de enige toekomst is die we al kennen.'²¹ ■

Noten

- 1 H.L. Wesseling, 'Nederlanders en hun neven', in: *NRC Handelsblad*, 21 oktober 1999.
- 2 Maarten van Rossem, 'Honderd jaar in geschiedenisboeken', in: *de Volkskrant*, 6 november 1999.
- 3 Dit gold overigens niet voor het oosten van het continent. Hier was Rusland verwickeld in een conflict met het Osmaanse rijk. In deze Russisch-Turkse oorlog vielen 130.000 doden. Zie J.G. Siccama, *Over oorlog*, Den Haag: NIVV, 1977, blz. 70-71.
- 4 *Ibid.*, blz. 74-81.
- 5 Een goed voorbeeld vormt de beschouwing 'Het jaar 1900', in: *Algemeen Handelsblad*, 2 januari 1901.
- 6 Fritz Stern, 'Het verleden laat zich niet wegdenken', in: *de Volkskrant*, 11 juli 1998.
- 7 Siccama, a.w. noot 3, blz. 84-85.
- 8 Konrad Kwiet, 'Inferno aan de Maas', *De Eerste Wereldoorlog 14-18*, afl. 27, Amsterdam, 1975, blz. 647.
- 9 Zbigniew Brzezinski, 'De wereld moet zich heroriënteren', in: *de Volkskrant*, 14 augustus 1999.
- 10 Stéphane Courtois, *Zwartboek van het communisme. Misdaden, terreur, onderdrukking*, Amsterdam/Antwerpen, 1997, blz. 17.
- 11 Bartolomej Daniel, *Dejiny Romu* [De geschiedenis van de Roma], Olomouc: Univerzita Palackého, 1994, blz. 134.
- 12 Voor de aantallen met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog zie John Keegan (red.), *The Times Atlas of the Second World War*, Londen, 1989, blz. 204 e.v.
- 13 Er heerste in West-Europa geen absolute vrede. De Britse provincie Ulster (Noord-Ierland) werd sinds 1966 geteisterd door een burgeroorlog tussen katholieken en protestanten. In 33 jaar eiste dit conflict meer dan 3.600 doden en 36.000 gewonden op. Enkele tienduisenden Ieren, zowel katholieken als protestanten, voelden zich gedwongen hun oorspronkelijke woonplaats te verlaten. Ook de gewelddadige aanslagen van de Baskische terroristische beweging ETA in Spanje vormden een storingsfactor.
- 14 Courtois, a.w. noot 10, blz. 317-318. Het betreft hier Russische gegevens. Elders worden hogere aantallen genoemd. Tussen 1940 en 1941 zouden 140.000 Balten op transport zijn gezet, na de oorlog nog eens een half miljoen. Van hen is na Stalins dood niet meer dan 25 à 30% teruggekeerd. Vgl. *Encyclopedie van de Tweede Wereldoorlog*, Winkler Prins, Amsterdam 1980. Om deze tragedie in haar volle omvang te bevatten, volgen hier de aantallen inwoners in de afzonderlijke Baltische republieken vóór de Tweede Wereldoorlog: Estland: 1.120.000; Letland: 1.940.000; Litouwen: 2.520.000.
- 15 Jörg K. Hoensch, *A History of Modern Hungary 1867-1986*, Londen/New York, 1989, blz. 154 e.v.
- 16 Warszawa. *Wie es war. Originalkarten der Hauptstadt vor 1939 und aus 1945*, Warschau, 1985.
- 17 Onder de Bosnjakken vielen 180.000 slachtoffers, onder de Serven 115.000, onder de Kroaten in Bosnië 38.000. Zie X. Bougarel, *Bosnie. Anatomie d'un conflit*, Parijs, 1996, blz. 11-12. Er zijn schattingen die lagere aantallen opgeven.
- 18 Kofi Annan, 'Preventing conflict in the next century', in: *The World in 2000*, een speciale uitgave van *The Economist*, Londen, 1999, blz. 77.
- 19 Vgl. *Defensienota 2000*, paragraaf 1.3.2.
- 20 *Provinciale Groninger Courant*, 16 december 1899, blz. 1.
- 21 Citaat van Otto von der Gablentz, voormalig Duits ambassadeur in Den Haag en in Moskou, in: *de Volkskrant*, 12 november 1994.

Over de auteur

DR H. RENNER is hoogleraar in de Geschiedenis van Midden-Europa aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Machtsverhoudingen in de wereld van overmorgen

A. VAN STADEN

HET IS VERLEIDELIJK DE VRAAG NAAR DE MONDIALE MACHTS-verhoudingen in de verdere toekomst te plaatsen in het vertrouwde perspectief van de opkomst en de neergang van grote mogendheden. Dat geeft tenminste enige houvast aan een per definitie hachelijke poging de ontwikkeling op lange termijn in de relatieve kracht en zwakte van de spelers op het internationale toneel te voorspellen. Het vaak gehanteerde schema leider/hegemoon tegenover opkomende macht/uitdager is op het eerste gezicht niet zo moeilijk in te vullen. Er kan geen twijfel over bestaan dat de Verenigde Staten thans het machtigste land ter wereld zijn. Geen enkel land evenaart in de verste verte het Amerikaanse aandeel van ruim 20% in de wereldproductie en bijna 40% van de militaire uitgaven in de wereld. Maar het lijkt evenmin twijfel dat de Verenigde Staten niet voor eeuwig de eerste plaats zullen blijven innemen.

Evenmin spreekt het voor zichzelf dat dit zelfs over 25 of 50 jaar nog het geval zal zijn. China is waarschijnlijk het meest genoemd als het land dat over voldoende potentie beschikt om de Verenigde Staten te overvleugelen. Een gezaghebbend deskundige als Joseph Nye (sinds enige jaren decaan van Harvards prestigieuze Kennedy School of Government) heeft in dit verband opgemerkt: 'The rise in the economic and military power of China, the world's most populous country, will be a central question for Asia and for American foreign policy at the beginning of a new century'.¹ Zou de 21e eeuw niet de 'Asian century' worden?

Uiteenlopende theoretische gezichtspunten zijn geboden om de dynamiek in de machtsverhoudingen tussen staten te verklaren. Ze variëren van – om maar enkele te noemen – differentiële (economische) groei-voeten (R. Gilpin),² binnenlandse coalities die de voorrechten en verworvenheden van gevestigde groepen beschermen en daardoor maatschappelijke verstarring teweegbrengen (M. Olson),³ tot natuurlijk de notie van 'imperial overstretch' (P. Kennedy),⁴ dat wil zeggen de uitholling van de nationale machtsbasis als gevolg van een overmaat aan internationale verplichtingen. Geen

enkele theorie beschikt echter over voldoende voorspellende kracht om maar bij benadering omslagpunten, als deze al zouden bestaan, in de ontwikkeling aan te duiden. We spreken hier niet over mechanische relaties. Huntington heeft er destijds op gewezen dat een verdienste van de zg. 'declinists' aan het einde van de jaren '80 is geweest dat ze de politieke elite in Washington hebben wakker geschud en aangespoord tot een beleid dat moest zorgen voor een revitalisering van de Amerikaanse macht in de wereld.⁵ Indien hij gelijk heeft, zou men dit een aardig voorbeeld kunnen noemen van een 'self-denying prophecy'.

Grenzen aan Amerikaanse macht?

Onvermijdelijk rijzen er vragen naar aanleiding van wat er in de aanhef is opgemerkt. In de eerste plaats al over de *huidige* positie van de Verenigde Staten. Wat betekent het het machtigste land van de wereld te zijn? Machtig ja, maar almachtig neen. Een feit is dat Amerika een onevenredig deel van de kosten voor zijn rekening neemt die moeten worden gemaakt om voor alle landen onmisbare (collectieve) goederen, zoals veiligheidspolitieke en financiële stabiliteit, voort te brengen. Men behoeft in dit verband slechts te herinneren aan het quasi-monopolie van de Verenigde Staten in de luchtcampagne van de NAVO over Kosovo en – eerder – de sleutelrol van dit land (direct of indirect via het IMF) in steunoperaties aan landen die in een financiële crisis verkeerden. De Verenigde Staten beschikken stellig ook over drukmiddelen om zeker hun bondgenoten en bevriende landen ertoe te bewegen hieraan ook bij te dragen, maar het verschijnsel van de 'free rider', dat in vele samenwerkingsverbanden opduikt, geeft al aan dat deze middelen beperkt zijn. De zg. 'rogue states' onttrekken zich in elk geval grotendeels aan de greep van Washington. En beperkt zijn de middelen van de Verenigde Staten ook in het domein waar men dit niet zou verwachten: het militaire. De onbetwiste superioriteit die de Verenigde Staten genieten op het terrein van

wapens die met grote precisie naar doelen ver weg kunnen worden geleid, neemt echter de twijfels niet weg of Washington in staat is op meer dan één strijdtoneel tegelijk een militaire vuist te maken. Het tijdperk van de grote, massale legers moge achter ons liggen, het geeft te denken dat bijvoorbeeld het Amerikaanse leger (landmacht) over niet meer dan tien divisies beschikt (toegegeven: daar mag men dan nog een paar divisies van de mariniers aan toevoegen). Is het een wonder dat Amerikaanse militaire planners het benauwd krijgen wanneer de gedachte opkomt dat een militaire campagne moet worden voorbereid zowel in de Perzische Golf als op het Koreaanse schiereiland?

De grenzen van de Amerikaanse macht vallen nog meer in het oog als het gaat om het oplossen van vraagstukken als het broeikaseffect, de druk van overbevolking in de armste landen of zelfs de economische gezondmaking van voormalige communistische landen als Rusland en Oekraïne. Bovendien is er nog zoiets als 'motivational power', de aandrang en bereidheid onder de eigen bevolking nationale hulpbronnen dienstbaar te maken aan politieke ambities buiten de eigen grenzen en daarvoor offers te brengen. Zeker, het vermaan van de negentiende eeuwse president John Quincy Adams aan het Amerikaanse volk 'niet de wereld in te trekken op zoek naar te verdelgen monsters', op straffe van het ondergraven van zijn eigen vrijheid, klinkt in deze tijd van internationale afhankelijkheden en vervlechtingen, ook van de Verenigde Staten, als een volstrekt anachronisme. Maar iets anders is dat voor een rol van Amerika als 'global cop' volstrekt geen meerderheid te vinden is. De Amerikaanse politicus die beweert dat zijn land tijdens de Koude Oorlog al genoeg internationale lasten gedragen heeft, krijgt aan gene zijde van de Oceaan de handen snel op elkaar. Het geloof bij vele Amerikanen dat hulp aan arme landen zinloos is, verklaart het laagterecord in de uitgaven voor ontwikkelingshulp in de Verenigde Staten. En bij militaire conflicten die zich afspeelen in de periferie van de Amerikaanse belangen moet men rekening houden met afzijdigheid van de Verenigde Staten onder het motto: 'we've no dog in the fight.' Een dergelijke ontwikkeling zou men als bijzonder pijnlijk kunnen betitelen in het licht van het feit dat de Verenigde Staten zich na de Tweede Wereldoorlog juist onderscheidden van de meer cynische, 'wereldwijze' Europese mogendheden doordat het land vatbaar was voor idealisme en humanitaire argumenten.

Nieuwe machtscentra?

Hoe waarschijnlijk is het dat China zich in de komende decennia als de grote rivaal van Amerika zal ontplooiën? Gerald Segal, tot zijn overlijden enige maanden geleden de produktieve 'director of studies' van het International Institute for Strategic Studies in Londen, heeft met

kracht van argumenten betoogd dat de economische macht van China schromelijk wordt overschat en dat dit land in militair opzicht alleen een bedreiging kan vormen voor zijn directe omgeving.⁶ En zelfs daaraan zou zonder aanzienlijke opvoering van de bewapening het hoofd kunnen worden geboden. Segal zag geen redenen waarom China in staat zou zijn in de komende decennia de top van de internationale machtshierarchie te bereiken. Daarvoor zijn de economische problemen (o.a. grote werkloosheid, geringe produktiviteitsstijgingen en de gebrekkige infrastructuur) te aanzienlijk. Daarvoor zou ook de achterstand ten opzichte van de Verenigde Staten op het gebied van geavanceerde wapens te groot zijn. Wat dit laatste betreft, meende hij dat de kloof tussen China en Amerika eerder toe- dan afneemt. Daarom ook heeft het huidige Chinese leiderschap vermoedelijk goede redenen zich zorgen te maken over de pogingen van Washington zich door middel van anti-raketverdediging onkwetsbaar te maken voor strategische aanvallen op het Amerikaanse vasteland.

Men kan Segal bijvallen door erop te wijzen dat China al ongeveer anderhalve eeuw in de verbeelding van velen onder de naties voor 'wereldmacht in de dop' is versleten, terwijl westerse ondernemers zichzelf meer dan 20 jaar voor de gek houden door (vergeefs) te hopen op vorstelijke revenuen die uit de 'gigantische' Chinese markt te halen zouden zijn. Het gaat er nu niet zozeer om vast te stellen of Segal gelijk heeft, als wel om de vanzelfsprekendheid van het geloof in de onstuitbare opkomst van China ter discussie te stellen. In elk geval zou het toekomstbeeld van dit land op meer gebaseerd dienen te zijn dan een simpele extrapolatie van hoogstwaarschijnlijk sterk geflatteerde economische groeicijfers uit het recente verleden.

Ligt het, mede gezien de onzekerheid over de werkelijke potentie van China om de Verenigde Staten te overvleugelen dan wel daarmee op gelijke hoogte te komen, niet meer voor de hand te denken aan een *multipolaire* in plaats van aan een nieuwe *bipolaire* of aan een *unipolaire* machtsconstellatie als vooruitzicht voor de verdere toekomst? Er valt in dit verband moeilijk te ontkomen aan Kissingers veel geciteerde voorspelling dat 'the international system of the twenty-first century [...] will contain at least six major powers: the United States, Europe, China, Japan, Russia, and probably India – as well as a multiplicity of medium-sized and smaller countries'.⁷ Zeker niet in de laatste plaats door Kissinger zelf wordt de gedachte gevoed dat een multipolaire machtsverdeling zou kunnen leiden tot een nieuw stelsel van machtsevenwicht, min of meer volgens het model van de klassieke 'balance of power', dat het regulerende mechanisme zou zijn geweest in het Europese statenstelsel van de 18e en 19e eeuw.

In een eerdere publikatie⁸ heb ik mijn twijfel uitgesproken over de realiteitswaarde van dit scenario. Een

mondiaal machtsevenwicht als grondslag van een nieuwe internationale orde veronderstelt dat de partijen die geacht worden dit evenwicht te handhaven of te herstellen beschikken over zoveel militaire macht, dat deze ook buiten de eigen regio, bij voorkeur in alle delen van de wereld, kan worden uitgeoefend ('global reach'). Dan gaat het niet in de eerste plaats om een vermogen raketten van het ene continent naar het andere af te schieten, maar vooral om het vermogen tot strategische mobiliteit, d.w.z. de mogelijkheden om aanzienlijke aantallen troepen naar conflictgebieden op grote afstand van het moederland te brengen.

Er is veel fantasie voor nodig om bijvoorbeeld Japan de hiervoor benodigde middelen te zien ontwikkelen. Nog steeds is een bescheiden veiligheidspolitieke rol van dit land buiten de eigen landsgrenzen al zeer omstreden in de Japanse samenleving. En Europa? Zijn de lidstaten van de EU de Rubicon gepasseerd door te proclameren (Keulen, juni 1999) dat Europa behoefte heeft aan 'the capacity for autonomous action, backed up by credible military forces'? Nog afgewacht moet worden of vooral de grotere Europese landen werkelijk bereid zijn in een volgende crisis hun krachten, los van de Verenigde Staten, te bundelen en elkaars leiderschap bij militaire operaties te aanvaarden. Maar indien dit het geval mocht zijn (wat men op zich zelf zou kunnen toejuichen), dan zal het militaire vermogen van Europa hoogstwaarschijnlijk niet verder reiken dan het bestrijden van lokale brandhaarden aan de randen van Europa. Voor het grotere werk zal de EU aangewezen blijven op krachtige steun van de Verenigde Staten.

Het is niet ondenkbaar dat Rusland, wanneer het de huidige economische en maatschappelijke ontredde- ring van het land te boven is gekomen, in de toekomst weer in staat zal zijn buiten zijn grenzen op grote schaal militair op te treden. Zeker bij een blijvende stagnatie in de democratisering van het politieke stelsel in Rusland kan een streven naar herstel van de grenzen van de oude Sovjetunie niet worden uitgesloten. Maar weer komt de vraag op naar de geografische reikwijdte van (mogelijke) militaire machtsontplooiing. Het ligt niet voor de hand dat Rusland in dit opzicht de strategische mogelijkheden van de Sovjetunie zal kunnen evenaren. En die mogelijkheden bleven al aanzienlijk achter bij het Amerikaanse vermogen tot strategische mobiliteit. Over China is al het nodige gezegd en India kan in dit verband onbesproken blijven zolang er geen uitzicht bestaat op duurzame pacificatie van het Indische subcontinent.

Ook zachte krachten?

In voorgaande alinea's is vooral de nadruk gelegd op het militaire aspect van macht. Maar als we in de toekomst te maken krijgen met – naar verwachting – zeer com-

plexe machtsverhoudingen, dan komt dit doordat het verschijnsel macht een veelkoppig monster is. Wat ik hiermee wil zeggen is dat macht naast een militaire uiteraard ook een economische en een culturele ('soft power-') dimensie kent en dat macht niet alleen door staten wordt uitgeoefend maar, waarschijnlijk nog meer dan thans, zal worden gedeeld met niet-statelijke spelers.⁹ De actieve betrokkenheid in Seattle bij de onlangs gestrande Millennium Ronde (in het kader van de Wereldhandelsorganisatie) van een menigte van particuliere organisaties die opkomen voor milieubehoud, betere arbeidsbescherming en gezondheidsbelangen, vormt hiervan opnieuw een treffende illustratie. Deze organisaties blijken in staat de agenda van belangrijke multilaterale besprekingen in wereldverband mee te bepalen. Men kan in dit opzicht nog een stap verder gaan: burgerorganisaties zullen zich ook in internationaal verband meer en meer gaan belasten met de uitvoering van taken die voorheen aan overheden werden toegedacht. Men denke bijv. aan een NGO als het Wereld Natuur Fonds wat betreft bescherming en beheer van de natuur in delen van de wereld.

Wat ik in de komende halve eeuw derhalve voorzie, is de ontwikkeling van een sterk gedifferentieerde en gelaagde machtsstructuur waarbij men bij uiteenlopende beleidsgebieden of probleemvelden wisselende patronen van machtsverdeling waarneemt en niet steeds dezelfde spelers ontmoet. Dat kan dus betekenen dat de Verenigde Staten verreweg de sterkste partij blijven in het militair-strategische vlak, maar behalve als handelspartner in de Europese Unie ook hun gelijke moeten erkennen op financieel terrein, naarmate de euro naast de dollar op grotere schaal wordt gebruikt als sleutelvaluta in het wereldbetalingsverkeer. Monetaire bipolariteit derhalve. En als het gaat om beteugeling van internationale speculatiebewegingen of uitvoering van steunoperaties aan landen die niet meer in staat zijn aan hun financiële verplichtingen te voldoen, zullen regeringen (soms vergeefs) moeten opboksen tegen de macht van particuliere beleggingsfondsen, banken en individuele speculanten, al dan niet in transnationale netwerken met elkaar verbonden.

Op het terrein van de mensenrechten zullen talloze NGO's nationale regeringen in versterkte mate hinderlijk volgen en op uitgebreide schaal hun rol vervullen als werktuigen voor het mobiliseren van 'public shame'. Daarbij zullen internationale straftribunalen wellicht bereiken dat steeds minder (ex-)tirannen rustig kunnen slapen. Verder lijkt de kans groot dat het beeld van diffuse, ongrijpbare machtsverhoudingen in de komende halve eeuw wordt versterkt, doordat, naar het voorbeeld van nationale 'public-private partnerships', samenwerkingsverbanden tussen overheidsorganen en particuliere organisaties, opkomen die over nationale grenzen heen reiken. Te denken valt hierbij aan het

gezamenlijk optrekken van internationale en humanitaire organisaties bij de wederopbouw van landen die hebben geleden onder oorlogsgeweld, of – om een ander voorbeeld te noemen – de instelling van gemengde organen van regeringen en bedrijven om de uitvoer van technologie met militaire toepassingsmogelijkheden in goede banen te leiden.

Besluit

Ten slotte: hoeveel stabiliteit zullen deze machtsverhoudingen vertonen? Zal men kunnen spreken van een internationale *orde*, in de zin dat algemeen aanvaarde regels, procedures en instellingen ons voor grote rampen kunnen behoeden? Ondanks de niet ophoudende retoriek van de 'globalisering' denk ik dat er grote verschillen in ontwikkelingsniveau, politieke oriëntatie en cultuur tussen de werelddelen zullen blijven bestaan. Daarom geloof ik ook niet dat een uniforme ordening op wereldschaal, als daarover al overeenstemming te bereiken zou zijn, de weg opent om problemen van wapenproliferatie, overbevolking en uitputting van natuurlijke hulpbronnen te beheersen. Eerder zet ik in op een combinatie van *regionale* samenwerking en machtsevenwichten, aangevuld met een versterkte normstelling ten aanzien van de verantwoordelijkheden van nationale regeringen en grote ondernemingen, om een minimum van veiligheid en rechtvaardigheid te bewerkstelligen. En als het toch allemaal mis mocht gaan? Het zou mij niet verbazen indien dan, ondanks alles, velen hun hoop blijven stellen in de Verenigde Staten als redder in de nood.

Noten

- 1 Joseph S. Nye Jr, 'As China rises, must others bow?', in: *The Economist*, June 27st-July 3rd 1998, blz. 21-24.
- 2 Robert Gilpin, *War and Change in World Politics*, New York: Cambridge University Press, 1981.
- 3 Mancur Olson, *The Rise and the Decline of Nations. Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*, New Haven: Yale University Press, 1982.
- 4 Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, New York: Random House, 1987.
- 5 Samuel P. Huntington, 'The US – decline or renewal?', in: *Foreign Affairs*, 67(6), Winter 1988/89, blz. 76-96.
- 6 Gerald Segal, 'Does China Matter?', in: *Foreign Affairs*, 78(5), September/October 1999, blz. 24-35.
- 7 Henry Kissinger, *Diplomacy*, New York enz.: Simon & Schuster, 1994, blz. 23-24.
- 8 Alfred van Staden, 'A return of the classical balance of power?', in: *Studia Diplomatica* XLIX, 1996 (6), blz. 77-92.
- 9 Over de rol van niet-statelijke spelers in de internationale politiek verschenen in de *Internationale Spectator* van 1999 zes artikelen: de eerste drie in februari 1999; de laatste drie in juli-augustus 1999. De artikelen zijn: Marcel F. van Marion, 'Wisselstroom of dwaallicht: internationale diplomatie van Philips' (blz. 74-80); Ben Schennink, 'Vrede en mensenrechten: burgerbewegingen in het buitenlands beleid' (blz. 81-85); Hendrik Vos, 'Het buitenlands beleid van regio's – het gaat om culturele uitstraling: Vlaanderen als voorbeeld' (blz. 86-91); Bob Reinalda, 'NGO's en andere particuliere actoren in de leer der internationale betrekkingen' (blz. 414-418); Bas Arts, 'NGO's in de internationale milieudiplomatie: toenemende invloed?' (blz. 419-424); en Kees Biekart, 'Particuliere hulporganisaties en maatschappijopbouw in Midden-Amerika' (blz. 425-429).

Over de auteur

DR A. VAN STADEN is directeur van Instituut Clingendael en deeltijdhoogleraar internationale betrekkingen aan de Universiteit Leiden.

Pas verschenen

Tussen Euroleger en Madurodamcompagnie. Op zoek naar een Europese defensie

Bert Kreemers en Dick Zandee

Een verkenning van het nut, de noodzaak, de mogelijkheden en de beperkingen van een Europese defensie. Zonder de capaciteit voor zelfstandig Europees optreden in crisis- en vredesoperaties zal de band tussen de Verenigde Staten en Europa steeds meer, in plaats van minder, onder spanning staan.

Wat moet het doel, het ambitieniveau van zo'n Europese defensie zijn? Uitvoering van vredesoperaties, zoals in Kosovo? Kan Europa daarvoor het aantal benodigde militairen, 150.000 tot 200.000 op de been brengen? Beschikt Europa over voldoende hoofdkwartieren en logistieke ondersteuning? Wat vereist autonoom optreden ter beëindiging van crises, zoals dit voorjaar in Kosovo? En wat moet de Nederlandse bijdrage zijn?

Deze Clingendael A4-publicatie is verkrijgbaar bij het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael of door overmaking van f 10,00 op giro 924999 t.n.v. Instituut Clingendael o.v.v. 'Euroleger'. Informatie bij de Afdeling Onderzoek van Instituut Clingendael, tel.: 070-3245384, tst. 340/360. De tekst is te vinden op de website van Instituut Clingendael: www.clingendael.nl.

De Europese Unie als toekomst?

J.Q.TH. ROOD

DAT EUROPA, MITS GEÏNTEGREERD, EEN GROOT POTENTIEEL IN zich heeft, is onmiskenbaar. Zo'n tien jaar geleden zag Samuel Huntington zelfs een positie van dominante macht in het verschiet, maar dan wel onder de voorwaarde van politieke cohesie tussen de Europeanen:

'The European Community, if it were to become politically cohesive, would have the population, resources, economic wealth, technological, and actual and potential military strength to be the preeminent power of the twenty-first century.'¹

De 21e eeuw is aangebroken. En onvermijdelijk wordt gespeculeerd over de vraag wie de boventoon zal voeren binnen het internationale stelsel. Zal de tweede helft van de vorige eeuw een voortzetting krijgen in de vorm van een hernieuwd Amerikaans leiderschap: een continuering van de *American Century*? Zullen overeenkomstig de wens van Fred Bergsten Europeanen en Amerikanen in onderlinge samenwerking de fundamenten voor een *Transatlantic Century* leggen?² Zal Azië de belofte van het einde van de 20e eeuw alsnog inlossen en hersteld van financiële crises het Westers leiderschap aflossen in de vorm van de *Asian Century*? Of zal Europa de politieke eenheid weten te vinden die het in staat zal stellen het door Huntington de Europeanen toegedichte potentieel in een leidende positie om te zetten: inderdaad, de 21e eeuw als *European Century*?

Een open toekomst?

Dat over deze laatste mogelijkheid wordt gespeculeerd, vormt op zich zelf al een bevestiging van het succes van de naoorlogse Europese integratie. Immers, als over een groter Europees gewicht dan wel een leidende positie van Europa op het wereldtoneel gesproken wordt, dan is dat toch 'Europa' zoals dat zich vanuit het verleden in het kader van de Europese Unie (EU) ontwikkeld heeft. De introductie van een Europese eenheidsmunt, initiatieven tot versterking van het Europese gezicht op het terrein

van veiligheid en defensie, maar niet in de laatste plaats de omstandigheid dat het geografische Europa door uitbreiding steeds meer samenvalt met de Unie, het zijn slechts enkele van de meer recente gebeurtenissen die aanleiding geven tot een (her-)bezinning op de toekomstige positie van Europa.

Tegelijkertijd is evident dat de veronderstelde (grotere) politieke eenheid van Europa slechts één van de mogelijke toekomstbeelden is. Zo worden in een recente studie van de Europese Commissie vijf toekomstscenario's gepresenteerd die variëren van stagnatie en fragmentatie van het eenwordingsproces en versplintering van de lidstaten tot een toekomst waarin de Unie als antwoord op externe dreigingen het eigen veiligheidsprofiel oppoetst, maar dan wel op intergouvernementele grondslag.³ Stilstand en desintegratie domineren ook in de *Eurofutures* van de Britse publicist David Smith.⁴ In vier van zijn vijf scenario's valt de Unie ten prooi aan lethargie en erger. Zo wordt in een van zijn scenario's een terugkeer naar de *dark ages* geschetst; een toekomstbeeld dat overloopt in het scenario van de *Apocalyps* waarbij Duitsland en Frankrijk in onderling conflict over territorium verzeilen. Onzin? Wie zal het zeggen. Nog niet zo lang geleden vormde een artikel van John Mearsheimer over de terugkeer van de geschiedenis in het Europa van na de Koude Oorlog reden voor een serieus debat over de fundamenten van stabiliteit en veiligheid op het oude continent.⁵ Slechts in het scenario van Europa's renaissance voorspelt Smith de Unie de positie van *preeminent power*, maar dan vooral als economische eenheid:

'In 50 years, Europe is the hub of the world economy – rich, politically stable and the largest and most vibrant single market in the world. The euro has long replaced the dollar as the world's leading currency and, as happened in the past, the world looks to Europe for its cultural and philosophical lead.'⁶

Hoe anders is dan, op het eerste gezicht, de intussen klassieke studie uit 1969 onder redactie van Alastair

Buchan over toekomstmodellen voor West-Europa. Ook daar ontbreken de beelden van stagnatie, voortmodderen en fragmentatie niet. Maar Buchan schetst ook een *independent federal Europe*: een West-Europa dat zich onafhankelijk van de supermogendheden opstelt en een eigen identiteit heeft verworven. Maar dit toekomstbeeld is tegelijkertijd in zijn visie *the most artificial* van de onderscheiden modellen en daarom volstrekt niet plausibel.⁷

Staat en Unie

Maar is dit laatste scenario nu werkelijk zo hypothetisch? Is het toekomstbeeld van een Verenigde Staten van Europa volstrekt illusoir? De kritiek op de statelijke premisse als referentiepunt voor analyse en beschrijving van het Europese integratieproces moge bekend zijn. Allereerst is er de opmerking dat het federale ideaal zelfs voor de meest verstokte aanhanger van 'Europa' iedere zeggingskracht heeft verloren. Van de voorspelde verdamping van de nationale staat ten faveure van bovenstatelijke gezagsstructuren zou bovendien weinig terecht zijn gekomen. Integendeel, waar volgens sommige opvattingen verzwakking van de lidstaten van de Unie zich zou weerspiegelen in gelijktijdige versterking van de Communautaire structuren, blijkt de werkelijkheid veel complexer te zijn. Europese integratie zou de positie van de lidstaten zelfs hebben versterkt, dan wel minimaal hun voortbestaan hebben verlengd. Hoe dan ook kan de conclusie van een halve eeuw Europese integratie geen andere zijn dan dat van de vorming van een Europese staat als opvolger van de lidstaten geen sprake is. Dit wordt wel heel duidelijk als de praktijk van 'Europa' wordt geconfronteerd met de volgende aan Delwaide ontleende omschrijving van staatsvorming:

'Staatsvorming komt neer op het duidelijk afbakenen van een territorium, op het afbreken van plaatselijke en overlappende solidariteiten, op het ontwapenen van de onderdanen en het "monopoliseren" van geweld, op "interne" pacificatie en disciplineren, op de concentratie van macht en het extern doen gelden van die macht, en op het ontwikkelen van een "directe band" tussen staat en burger.⁸

Dan rest slechts de conclusie dat de Europese integratie zowel wat betreft kenmerken als drijfveren welhaast het tegendeel is van het hierboven omschreven proces. De Unie beschikt *niet* over het legitieme monopolie inzake geweld, regelgeving en belastingheffing, *ontbeert* een duidelijk afgebakend territorium en kan *niet* bogen op de uitdrukkelijke steun van de bevolking. Van een hegemonale macht die in staat zou zijn rivaliserende entiteiten uit te schakelen – van zo doorslaggevende betekenis bij nationale staatsvorming – is geen sprake. Integendeel, het proces heeft als diepere drijfveer een herhaling

van de allesvernietigende statenrivaliteit op het Europese continent te voorkomen. Het uitgangspunt ervan is derhalve vrijwilligheid en zelfbinding omwille van verwezenlijking van gemeenschappelijke doelstellingen. Waar staatsvorming, zoals Koch terecht opmerkt,⁹ een in essentie *machtspolitiek* proces is, heeft het Europese integratieproces dan ook tot doel het statenverkeer van zijn machtspolitieke kenmerken te ontdoen in de vorm van een functioneel proces van 'belangenuitruil' in het kader van gemeenschappelijk overeengekomen institutionele voorzieningen.

Juist deze kenmerken van het integratieproces verklaren het naast elkaar voortbestaan van staat en Gemeenschap/Unie in onderlinge symbiose. Zij verklaren bovenal het *sui generis*-karakter van de Europese integratie: een verschijnsel volkomen uniek in zichzelf doordat het zich onttrekt aan iedere gebruikelijke staatsrechtelijke classificatie. Waarmee nog maar eens gezegd is dat de natie-staat en het integrerende Europa *elk* het produkt zijn van specifieke historische condities¹⁰ en dat derhalve de vorming van een Europese staat *niet* in het noodzakelijk verlengde van het stelsel van nationale staten ligt.

Rivaliteit en Europese staatsvorming

Toch zou juist in wijziging van de historische voorwaarden die de grondslag vormden voor het Europese integratieproces van na 1945, de mogelijkheid besloten kunnen liggen van toekomstige staatsvorming op Europees niveau, niet unilineair, door middel van crises, maar toch onmiskenbaar in de richting van monopolisering van machtsmiddelen en de ontwikkeling van een dienovereenkomstige Europese capaciteit tot gebruik ervan. De oorzaak is dan niet gelegen in herschikking van de interstatelijke verhoudingen binnen de Unie, maar in verandering van de relatie tussen 'Europa' en zijn omgeving.

Eén factor daarbij is het einde van de Koude Oorlog en de gevolgen daarvan voor de positie van het West-Europese statensysteem. Het beschermend cocon van de bipolaire deling bood West-Europa de gelegenheid zich te ontwikkelen tot een pluralistische veiligheidsgemeenschap, met de Frans-Duitse pacificatie als ijkpunt. In het verlengde daarvan ligt de voorstelling van de Unie als civiele macht, die zich heeft weten te onttrekken aan de ruwe machtspolitieke rivaliteit die eigen is aan een anarchisch wereldbestel. Wat zou het vanuit dit perspectief mooi zijn geweest als het einde van de Koude Oorlog inderdaad ook het einde van dat wereldbestel zou hebben betekend. De civiele Unie is in haar huidige vorm immers bij uitstek geëquipeerd voor een dominante rol in een transnationaal bestel, waarin invloed toch vooral de resultante is van het vermogen op een breed terrein van *niet*-militaire *issues* de regels

van het spel te bepalen. In die wereld zou met enige verbeeldingskracht het 'stelsel van overlappende loyaliteiten en soevereiniteiten' dat de Unie nu is, zelfs als ideaalbeeld voor toekomstige 'staatkundige' ordening in andere delen van de wereld kunnen worden gezien: de Unie als lichtend voorbeeld.

Maar de wereld van na 1989 is niet veiliger. Voor de Europeanen komt daar nog bij dat niet langer op de Verenigde Staten kan worden gerekend als betrouwbare verschafter van veiligheid *in last resort*. Dat gegeven begint in al zijn consequenties tot Europese beleidsmakers door te dringen. Europa maakt zich dan ook op voor aanscherping van het eigen veiligheidspolitiek profiel, met de ambitie tot autonoom militair optreden in eigen achtertuin en randgebieden. Natuurlijk, de inzet is het scheppen van een evenwichtiger transatlantische relatie. De grondslag van het Europese veiligheids- en defensiebeleid is bovendien intergouvernementeel en berust op van vrijwilligheid als het gaat om militaire inzet. De plannen staan dus nog ver af van het o.a. door Romano Prodi gewenste Europese leger. Maar toch is het niet onmogelijk dat over 25 jaar de conclusie zal worden getrokken dat de Europeanen op het breukvlak van het nieuwe millennium met hun besluiten over het eigen veiligheidsbeleid een ontwikkeling op gang brachten die wel moest leiden tot een (verdere) federalisering van Europa in een fragmenterend wereldbestel.

Eén overweging daarbij is dat Europese besluiten tot het voeren van een gemeenschappelijk beleid welhaast per definitie tot accentuering van de eigen 'Europese' positie ten opzichte van de buitenwereld leiden. De historie leert bovendien dat zo'n accentuering over het algemeen gepaard gaat met (oplopende/aanhoudende) conflicten met buitenstaanders. Het Europese handelsbeleid is één voorbeeld van zo'n escalatie, namelijk hoe Europa zich vanachter een gemeenschappelijke façade tot een van de belangrijkste handelsmogendheden heeft ontwikkeld, die – niet toevallig – in voortdurend conflict verkeert met de andere dominante handelsmogendheid, de Verenigde Staten. In deze zelfde lijn mag verwacht worden dat Europa zich ook op het terrein van monetaire en macro-economische aangelegenheden als blok zal manifesteren. Op het terrein van de 'derde pijler' is eenzelfde ontwikkeling waarneembaar in de vorm van accentuering van de Europese buitengrenzen als afscheiding ten opzichte van de directe omgeving en in toenemende druk tot het voeren van een gezamenlijk beleid.

Wanneer we deze redenering toepassen op het terrein dat hét klassiek monopolie is van de natie-staat – dat van de bescherming van de eigen territoriale integriteit – moet geconcludeerd worden dat de huidige initiatieven tot het scheppen van een eigen veiligheids- en defensiebeleid mede het gevolg zijn van een perceptie van veiligheidsdreigingen voor Europa, die, o.m. van-

wege de kans op Amerikaanse onthouding, een zelfstandig Europees antwoord vergen. Juist de grote Europese landen achten het omwille van deze risico's opportuun de eigen middelen met die van andere Europese staten te 'poolen' en daarbij passende commandostructuren op te zetten. Aan deze ontwikkeling ligt dus nu al de veronderstelling ten grondslag dat Amerika's veiligheidsbelangen en die van Europa niet bij voorbaat synchroon lopen. Nu was dat ten tijde van de Koude Oorlog ook niet altijd het geval. Maar toen verkeerde Europa in een positie van afhankelijkheid en was er bovendien de dwang onderlinge conflicten te schikken met het oog op het kardinaal belang van behoud van eenheid tegenover een gemeenschappelijke vijand. Bij het diffuse dreigingsbeeld van het nieuwe millennium ligt dat veel complexer.

Juist die zelfstandige Europese rol kan een eigen dynamiek genereren die Europeanen dwingt tot verdere vergemeenschappelijking van hun geweldsmonopolie, met bovendien onvermoede neveneffecten inzake verdere centralisering van macht en gezag en de ontwikkeling van een Europese identiteit. Zeker als de Unie metterdaad zelfstandig betrokken wordt bij operaties van een vrede-afdwingende aard, zal de druk tot stroomlijning van de Europese inzet en tot vergroting van de capaciteit toenemen. Gegeven de beperkte financiële middelen zal dit laatste al snel de vorm van gemeenschappelijk gebudgetteerde projecten aannemen. Die vragen op hun beurt om meer gemeenschappelijke structuren voor besluitvorming inzake ontwikkeling, toepassing en inzet van middelen. Waar Europa bovendien geconfronteerd zou worden met externe directe bedreigingen van het eigen territorium (door *rogue states*, enz.), zal de druk om een adequate collectieve verdediging te organiseren snel toenemen, te meer omdat die dreiging zich primair op de kernlanden van de Unie zal concentreren. Dan is de discussie over een gemeenschappelijke nucleaire strategie over het opzetten van een gemeenschappelijk schild tegen vijandelijke raketten en over gecentraliseerde commandovoering dichtbij.

Natuurlijk zal deze ontwikkeling in fasen gaan en zal pas achteraf, zoals bij eerdere processen van staatsvorming, geconstateerd worden dat de Rubicon gepasseerd is. De grote landen zullen aanvankelijk vanzelfsprekend de boventoon voeren. Directoraatsvorming zal de praktijk zijn. Maar de kern van dit toekomstbeeld is dat dit proces, eenmaal gestart, zijn eigen dynamiek zal verkrijgen in de vorm van verdere centralisering van machtsmiddelen op gemeenschappelijk niveau, met als weerslag aanscherping van Europa's positie ten opzichte van de buitenwereld. Bovenal zal dit proces nieuwe vormen van rivaliteit en nieuwe economische en politieke blokverhoudingen binnen het mondiale systeem scheppen; dit overeenkomstig het klassiek-politiek adagium dat iedere machtsontwikkeling haar eigen tegenkrach-

ten genereert. Was het niet de Franse minister van buitenlandse zaken Védrine die een sterker Europees veiligheidsprofiel alleen al noodzakelijk vond als gezond tegenwicht tegen de Amerikaanse hegemonie? Hij zal in dit scenario op zijn wenken bediend worden. Maar hij zal dan ook rekening moeten houden met de tegenkrachten die Europa's profilering zal oproepen. Tegenkrachten die overigens op hun beurt de Europeanen zullen dwingen tot verdere centralisering van hun geweldsapparaat. Als het bovendien waar is dat gemeenschappen hun identiteit ontwikkelen in reactie op anderen, ligt in dit toekomstbeeld de ontwikkeling van een waarlijk Europese identiteit besloten.

Het einde van het civiele Europa

De hierboven geschetste toekomst is stevig ingebed in een machtspolitiek, door rivaliteit beheerst beeld van de internationale betrekkingen. Het is in ieder geval een toekomst waarin Europa zijn maagdelijkheid – die eigen was aan het civiele concept van integratie – verliest. Men zal vuile handen maken. Wie bezwaar maakt tegen het uitgangspunt van rivaliteit heeft in zoverre gelijk, dat men zich ook een andere wereld kan voorstellen. Een door transnationalisme gedreven wereld, met het civiele Europa als middelpunt. Maar de geschiedenis geeft weinig reden dat beeld als realistisch te veronderstellen. Dit betekent overigens niet dat een derde uitkomst niet voorstelbaar zou zijn: de Unie die de eigen krachten overschat en bij het echec van het eerste zelfstandige optreden uiteenspat. Ook dat kan gebeuren. ■

Noten

- 1 Samuel Huntington, 'The US – decline or renewal?', in: *Foreign Affairs*, 67 (1989-90), blz. 93-94.
- 2 Fred C. Bergsten, 'America and Europe: clash of the titans', in: *Foreign Affairs*, maart/april 1999, blz. 33. De uitkomst van de WTO-bijeenkomst in Seattle laat overigens zien dat verwezenlijking van dit scenario nog enig onderling gecoördineerd huiswerk vergt.
- 3 Gilles Bertrand, Anna Michalski en Lucio R. Pench, *Scenarios Europe 2010; five possible futures for Europe*. Brussel: European Commission/Forward Studies Unit, juli 1999 (*working paper*).
- 4 David Smith, *Eurofutures; five scenarios for the next millennium*, Oxford: Capstone Publishing Ltd, 1997.
- 5 John J. Mearsheimer, 'Back to the future. Instability in Europe after the Cold War', in: *International Security*, 15(1990)1, blz. 5-56.
- 6 Smith, a.w. noot 4, blz. 93.
- 7 Alastair Buchan (red.), *Europe's futures, Europe's choices; models of Western Europe in the 1970s*, Londen: Chatto & Windus (ISS), 1969, blz. 124.
- 8 Jacobus Delwaide, 'Staatsvorming en Europese eenwording', in: A. van Staden (red.), *De nationale staat; onhoudbaar maar onmisbaar? Het perspectief van Europese integratie en mondialisering*, Assen/Den Haag: Van Gorcum/Instituut Clingendael, 1996, blz. 31.
- 9 Koen Koch, 'Misbaar over de staat. Het proces van "ontstatelijking" in Europa', in: Van Staden, a.w. noot 8, blz. 21.
- 10 *Ibid.*

Over de auteur

DR J.O.TH. ROOD is hoofd van de afdeling onderzoek van het Instituut Clingendael en tevens bijzonder hoogleraar aan de Universiteit Utrecht.

Oproep

Met enige regelmaat zoekt

AMNESTY INTERNATIONAL

Vrijwillige landencoördinatoren

De kerntaak van landencoördinatoren is het geven van voorlichting over de mensenrechtensituatie in een land. Afhankelijk van de functie zijn de werkzaamheden gericht op de vertegenwoordiging van Amnesty naar andere organisaties die actief zijn op het desbetreffende land of de inhoudelijke ondersteuning van Amnesty-groepen.

Wij vragen: kennis van/belangstelling voor een land of regio, belangstelling voor mensenrechten, enige ervaring met het vertegenwoordigen van een organisatie of de begeleiding van vrijwilligers, inzet en initiatief. U bent ten minste twee dagdelen per week beschikbaar gedurende minimaal 2 jaar.

Vacatures: o.a. China, Cambodja/Laos, Filipijnen, Burundi, Zaire/Democratische Republiek Congo.

Voor **nadere informatie** over de functies en de sollicitatieprocedure kunt U contact opnemen met Landenwerk van het secretariaat van Amnesty, tel. 020-6264436.

Terrorisme na 2000: trends en dwaalsporen

MARIANNE VAN LEEUWEN

TERRORISME IS EEN EEUWENOUDE VERSCHIJNSEL, DAT IN ZIJN lange bestaan allerlei gedaanteverwisselingen heeft door-gemaakt. Een vast ingrediënt is tot nu toe steeds gebleven dat terroristen politieke of ideële doeleinden hebben nagestreefd die ze niet langs vreedzame (diplomatieke, democratische) weg konden bereiken. Vanuit een positie van relatieve zwakte hebben ze daarom naar gewelddadige middelen gegrepen teneinde hun overmachtige tegenstanders te verzwakken. Dikwijls beoogden zij ook publieke aandacht op hun zaak te vestigen of, liever nog, publieke sympathie voor hun zaak te winnen.

Welke gedaante, zo luidt de hoofdvraag van dit artikel, zal terrorisme de komende decennia aannemen? Zullen terroristen er in de 21ste eeuw massaal en willekeurig op los moorden ter bevordering van een betere wereld zónder zich om publieke reacties te bekommeren, of blijven ze tamelijk precies in hun acties en streven ze uiteindelijk naar politieke oplossingen voor hun specifieke grieven? Zal terrorisme naar vorm en inhoud zoveel raakvlakken met andere vormen van gewelddadigheid gaan vertonen, dat het nauwelijks meer een eigen gezicht overhoudt? Zal het zich bovenal ontwikkelen tot een vorm van internationaal virtueel vandalisme?

Hieronder worden eerst enkele gangbare maar onderling soms niet zinnig te verenigen veronderstellingen over de toekomst van terreur beschreven. In de tweede helft werp ik zelf, mede aan de hand van commentaar op deze veronderstellingen, een blik in de kristallen bol, in een poging trends van dwaalsporen te onderscheiden. Daarbij stel ik drie invalshoeken, ook in onderling verband, centraal: motivatie, organisatie en instrumentarium.

Veronderstellingen

• *Terrorisme wordt de voornaamste veiligheidsdreiging van de 21ste eeuw.*

Martin van Creveld, een internationaal bekende analist van veiligheidsvraagstukken, die door een welwillende criticus is gekarakteriseerd als een 'tamelijk briljante

paniekzaaier', voorspelt dat in de komende eeuw de grootste dreigingen voor veel staten niet meer zullen worden veroorzaakt door andere staten, maar door substatelijke of transnationale organisaties. Hij doelt daarbij vooral op terrorisme. Ordentelijke regeringen moeten zich hier snel tegen wapenen, want anders: 'what is commonly known as the modern world will lose all sense of security and will dwell in perpetual fear.'¹

• *Terroristen zullen steeds moorddadiger worden en in toenemende mate gebruik gaan maken van biologische, chemische, nucleaire of radiologische (BCNR) strijdmiddelen. De daders moeten vooral in radicaal-religieuze hoek worden gezocht.*

Deze veronderstelling wordt o.a. gevoed door sommige medewerkers van de database die de RAND-organisatie samen met de universiteit van St. Andrews heeft opgezet. In deze documentatie zijn sinds 1968 gegevens over terreuraanslagen opgeslagen. Kwantitatief onderzoek, zo stelt Bruce Hoffman, die dit project leidt, wijst uit dat weliswaar het aantal terroristische incidenten de afgelopen tien jaar is teruggelopen, maar dat het gemiddeld aantal slachtoffers per aanslag sterk is gestegen. Hoffman vreest de opkomst van religieus geïnspireerde terroristen die ter verwezenlijking van hun moorddadige doelstellingen naar BCNR-middelen zullen grijpen. Technische gegevens over niet-conventionele wapens, die vroeger diep geheim werden verondersteld, zouden tegenwoordig zo van internet geplukt kunnen worden, en bovendien is de *hard ware* volgens velen te koop bij onderbezoldigde, gedemoraliseerde Russische bewakingsambtenaren, terwijl eveneens onderbezoldigde en gedemoraliseerde wapengeleerden uit de voormalige Sovjetunie hun kennis ter beschikking stellen van wie er geld voor over heeft. Hoffman concludeert: '[t]his combination of new motives, different rationales, and increased opportunities coupled with enhanced terrorist capabilities may lead to a new era of terrorist violence more dangerous and deadly than in the past.'² Hij lijkt daarmee aardig aan te sluiten bij Van Creveld.

- *Integratie van BCNR-wapens in het arsenaal en de strategie van terreurgroepen is voor de komende eeuw niet ondenkbaar. De potentiële daders moeten inderdaad waarschijnlijk in radicaal-religieuze hoek worden gezocht. Maar dergelijke integratie stelt wel zware, specifieke organisatorische eisen.*

De eigen productie van niet-conventionele strijdmiddelen door substatelijke groeperingen vereist een hechte, hiërarchisch opgezette organisatie met de beschikking over veel financiële middelen en betrouwbare, ter zake zeer kundige geleerden en technici, en verder een werkomgeving die op zijn minst tolerant is. De ontwikkeling van productiecapaciteit valt immers niet zo makkelijk geheim te houden als vaak wordt beweerd – zeker niet als het gaat om substatelijke organisaties. Deze belangrijke koppeling tussen wapenkeuze en organisatie is gelegd door Jean-Pascal Zanders, hoofd van het team dat voor het Stockholm International Peace Research Institute onderzoek verricht naar de verspreiding van biologische en chemische wapens. Productie van complete nucleaire wapens door een substatelijke organisatie is om deze reden, aldus Zanders, weinig waarschijnlijk. Waarschijnlijker, maar nog steeds lang niet zo simpel als thriller-schrijvers als Tom Clancy het doen voorkomen, zou de eigen vervaardiging van biologische en chemische wapens zijn. Niettemin is de keuze voor BC-wapens als gril niet vol te houden, vanwege de problematische randvoorwaarden. Alleen als krachtige ideeë – bijv. radicaal-religieuze, apocalyptische – drijfveren deze wapenkeuze bepalen, bestaat de kans op succes. Het enige in detail bekende voorbeeld tot nu toe is de Japanse AUM-sekte. Die voldeed inderdaad aan de ideeë en veel van de organisatorische vereisten (ruime financiën, eigen geleerden, eigen laboratoria). Niettemin waren de resultaten vanuit het oogmerk van de sekteleiding zeer teleurstellend. Eén reden kan, zo oppert Zanders, zijn dat de leiders binnen het wapenprogramma van de sekte onvoldoende prioriteiten hebben gesteld, waardoor energie en intellect te verbrokkeld werden ingezet.³

- *Terroristen zullen in de 21ste eeuw veel meer van elektronische netwerken gebruik gaan maken, zowel voor onderlinge informatievoorziening als bij wijze van strijdmiddel.*

Deze veronderstelling, o.a. verwoord door analisten van het RAND-team dat onderzoek doet naar terrorisme, ligt voor de hand, nu netwerken niet meer weg te denken zijn uit moderne samenlevingen. Belangwekkend is vooral hoe, net als Zanders, ook deze deskundigen een verband leggen tussen deze wijziging in het instrumentarium en de wijze waarop terroristen zich organiseren en toe zullen slaan. De RAND-onderzoekers verwachten een overgang van “great man” leaderships naar ‘arrays of transnationally internettted groups’. In samenhang daarmee verwachten zij dat terroristen meer informatie-

aanslagen zullen gaan plegen. Het accent wordt daarmee verhoudingsgewijs verlegd van ‘destruction’ naar ‘disruption’.⁴ Zij waarschuwen overigens dat het stichten van virtuele chaos in de harde werkelijkheid wel degelijk tot fysieke slachtoffers kan leiden, zeker als het gebeurt in combinatie met reële aanslagen. Daarnaast kunnen terroristen natuurlijk ook vooral van elektronische netwerken gebruik maken voor het voorbereiden van dergelijke ouderwetse aanvallen. Als voorbeeld noemen de RAND-analisten wat zij aanduiden als het *all channel network* van Osama Bin Laden.

- *Terrorisme zal in de 21ste eeuw veel minder dan voorheen gevoed worden door nationalisme of irredentisme van etnische groeperingen, of door seculiere ideologieën als het communisme – althans in de westerse wereld.*

Deze veronderstelling is gebaseerd op het vrijwel volledig echec van het communisme, gesymboliseerd door het uiteenvallen van de Sovjetunie, en op de gedachte dat in het net verstreken *fin de siècle* op allerlei fronten, zoals het Ierse, het Baskische, het Palestijnse, zelfs het Koerdische, oplossingen leken op te doemen. Daarmee zou de voedingsbodem voor nationalistisch getint terrorisme veel aan vruchtbaarheid verloren hebben. In Nederland is deze visie voorzichtig onderschreven door de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD). Zo staat in het meest recente jaarverslag van de dienst (over 1998): ‘De terroristische dreiging in Europa is het afgelopen jaar aanzienlijk afgenomen. Zowel in Noord-Ierland als in het Baskenland zijn wapenstilstanden afgekondigd en zijn er duidelijke aanwijzingen dat men tracht tot een politieke oplossing te komen.’ Verder meldt de BVD dat radicaal-linkse noch radicaal-rechtse groeperingen veel voet aan de Nederlandse grond blijken te krijgen.⁵ Ter ondersteuning van de onderhavige veronderstelling valt verder te denken aan mogelijke ontwikkelingen in het ‘vredesproces’ in het Midden-Oosten, alsmede aan de opvallende pleidooien van de gekerkerde PKK-leider Öcalan voor verzoening tussen Koerden en Turken.

- *Terrorisme zal in de 21ste eeuw minder worden ingezet als extreme methode om publieke aandacht te trekken, en meer als vorm van (asymmetrische) oorlogvoering.*

Deze veronderstelling is o.a. uitgewerkt door het meer genoemde RAND-team. Ze luidt: *Rogue states* (‘schurkenstaten’) die niet zelf het volle gewicht van vergeldingsacties door hun machtiger tegenstanders over zich heen willen krijgen, kunnen hun toevlucht nemen tot het inhuren van terroristische organisaties. Doel is niet het winnen van sympathie voor een goede zaak, maar het zo hard mogelijk treffen van de machtiger tegenstander zonder al te duidelijke sporen na te laten. De inzet van BCNR-middelen kan daarbij worden nagestreefd. Het is bovendien denkbaar dat terreurgroepen die zichzelf in oorlog beschouwen met een machtiger

tegenstander, ook onafhankelijk van een statelijke sponsor hun toevlucht nemen tot deze vorm van strijd. Osama Bin Laden zou een voorbeeld kunnen zijn, en de leiders van de Aum Shinrikyo-sekte een ander.⁶ Van Bin Laden is trouwens wel beweerd dat hij opdrachten van Saddam Hoessein aanvaardt.⁷

Waarschijnlijkheidsgehalte

Wat valt er, mede naar aanleiding van de hierboven uiteengezette hypothesen, te zeggen over drie aspecten die de ontwikkeling van terrorisme in de eerste helft van de nieuwe eeuw zullen helpen bepalen, namelijk: motivaties, organisatievormen en instrumentarium?

Motivaties. Gefrustreerd nationalisme en etnisch irredentisme zullen mijns inziens een belangrijker rol blijven spelen dan de laatste tijd door sommige deskundigen is voorspeld. Dat geldt zeker voor forse delen van de Afrikaanse en Aziatische continenten, maar toch ook nog voor Europa en het Midden-Oosten. Optimisme over de Ierse, Israëlisch-Palestijnse en Baskische 'vredeprocessen' wordt immers met de regelmaat van de klok afgewisseld door even goed te funderen pessimisme, en als er al 'definitieve' regelingen tot stand worden gebracht in Ierland, in Centraal-Europa, in het Midden-Oosten, dan zullen er allicht verbitterde tegenstanders overblijven die zich niet kunnen of willen neerleggen bij het bereikte compromis. Zo kan ook een akkoord juist nieuw terrorisme stimuleren.⁸

Ten aanzien van religieuze motieven kort het volgende. Het spreekt niet, zoals Bruce Hoffman op grond van zijn kwantitatieve metingen uit de jaren '90 lijkt te veronderstellen, vanzelf dat 'zuiver' radicaal-religieuze motieven, in het bijzonder van islamitische zijde, volgens een lineair stijgende lijn andere drijfveren voor terrorisme in de schaduw zullen stellen of ook automatisch moorddadiger zullen zijn. Hoffman lijkt minder grijpbare maar daarmee niet minder belangrijke kwalitatieve factoren buiten zijn afweging te houden. Terrorismegrafieken kunnen echter net zo goed een hobbelig beeld, golfbewegingen of pieken en dalen vertonen, zoals Hans Jansen elders in deze aflevering van de *Internationale Spectator* betoogt ten aanzien van de radicaal-islamitische groeperingen in het Midden-Oosten.

Organisatie (en instrumentarium). Speculaties over organisatorische veranderingen in combinatie met de veronderstelling dat terroristen in de toekomst veel gebruik zullen maken van elektronische netwerken, zijn scherpzinnig en het is goed voorstelbaar dat ze uit zullen komen. Dat is tegelijkertijd één van de redenen om aan te nemen dat het met eigen productie van BCNR-wapens door terreurgroepen minder hard zal gaan dan door sommigen is voorspeld. Daartoe is immers een netwerk-organisatie niet erg geschikt. Deze overweging raakt overigens natuurlijk niet aan het risico dat het

eindprodukt, complete wapens, kan worden gekocht en ingezet, als dreigmiddel of *de facto*. Maar daar kan weer naast gesteld worden dat terreurorganisaties denkkelijk niet graag afhankelijk zijn van de luimen van een internationale wapenmarkt voor BCNR-middelen. De AUM-sekte, tot nu toe het enige relevante voorbeeld in dit kader, wilde in elk geval toch kennelijk vooral zelf produceren.

Er wordt nogal eens gesuggereerd dat *rogue states* niet-conventionele wapens van eigen fabricage ter beschikking zullen stellen van terreurgroeperingen die voor hen een *proxy war* voeren.⁹ Deze suggestie wordt nimmer nader beargumenteerd, en met goede reden: ze is ongerijmd. Leiders van *rogue states* zijn zelden dwaas. Hun meestal hoogontwikkeld gevoel voor zelfbehoud zal internationaal geïsoleerde dictators als Saddam Hoessein verbieden zulke uiterst gevaarlijke wapens aan derden uit handen te geven, hoe sympathiek die zich ook mogen voordoen.

Terrorisme = oorlog? Het is denkbaar dat terroristen in het begin van de 21ste eeuw hun doelstellingen zullen nastreven met nieuwe middelen, zowel wat organisatie als wat wapenkeuze betreft. Zo lijkt ook toepassing van terrorisme als methode van oorlogvoeren een steeds meer voorkomend gebruik te worden, getuige recente gebeurtenissen in Centraal-Afrika, het voormalige Joegoslavië of ook Tsjetsjenië. Nationalistische of etnisch bepaalde of ook religieus geïnspireerde terreurorganisaties kunnen op deze manier gaan opereren.

Het zou intussen onjuist zijn te veronderstellen dat de opkomst van cyberterrorisme als fenomeen automatisch milder zal maken, zoals de beschreven overgang van 'vernietiging' naar 'ontregeling' wellicht suggereert. Ontregeling van netwerken die van grote betekenis zijn voor het openbare leven kan grote economische en materiële schade opleveren en ook veel mensenlevens kosten. Wat, bijvoorbeeld, het uitvallen voor één etmaal van het elektriciteitsnet van problematische miljoenensteden als New York of Chicago aan dood en verderf zou kunnen veroorzaken, laat zich makkelijk denken, zeker als een dergelijke virtuele actie gecombineerd wordt met 'conventionele' aanslagen ter plekke.

Van Creveld revisited

Terrorisme blijft in de nu komende eeuw één veiligheidsdreiging tussen vele andere: niet méér, niet minder. Het is thans niet uit te maken welke van de vele denkbare dreigingen mondiaal het meest ernstig zal blijken en een uitspraak daarover is hoe dan ook subjectief. Het is goed voor te stellen dat terrorisme, ook al zal er aan de drijfveren waarschijnlijk minder wezenlijks veranderen dan wel is gesuggereerd, zich in heel andere gedaanten zal voordoen dan in de 20ste eeuw.

Het zal allicht minder gemakkelijk van andere vormen van sabotage (*hacking*) en geweld (oorlogvoering) te onderscheiden zijn, vanwege veranderingen in organisatievorm en keuze van strijdmiddelen. Het zal mede om die reden wellicht ook steeds moeilijker te onderscheiden zijn van vormen van transnationale criminaliteit. Waarmee terrorisme in elk geval één traditioneel oogmerk, dat van ongrijpbaarheid, trouw blijft. ■

Noten

1 Martin van Creveld, 'In Wake of Terrorism, Modern Armies Prove to be Dinosaurs of Defense', in: *New Perspectives Quarterly*, 13(4), Fall 1996, blz. 58, geciteerd in Ian O. Lesser, Bruce Hoffman, John Arquilla, David Ronfeldt, Michele Zanini, Michael Jenkins: *The New Terrorism*, Rand (Project Air Force), Santa Monica, Washington, D.C. 1999. De karakterisering is van Hillel Halkin in een boekbespreking in *Commentary Magazine*, oktober 1998.

2 Bruce Hoffman, 'Terrorism and WMD: Some Preliminary Hypotheses', in: *The Nonproliferation Review*, Spring-Summer 1997, 4(3), blz. 45.

3 Deze visie is o.a. uitgedragen door Jean-Pascal Zanders, 'Assessing the Risk of Chemical and Biological Weapons Proliferation to Terrorists', in: *The Nonproliferation Review*, Fall 1999, 6(4), blz. 17-34.

4 Arquilla, Ronfeldt en Zanini in Lesser e.a., a.w. noot 1, blz. 41.

5 Binnenlandse Veiligheidsdienst, *Jaarverslag 1998*, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, juli 1999, blz. 14.

6 Over de visies van radicaal-islamitische groeperingen op het inzetten van grof geweld tegen machtiger tegenstanders heb ik iets uitgebreider bericht in mijn artikel 'Religieus terrorisme als nieuwe dreiging', in: *Internationale Spectator*, november 1999, blz. 597-602, i.h.b. 599.

7 Het debat tussen ingewijden over terreur als vorm van oorlogvoering is aangezwengeld door Caleb Carr, en o.a. overgenomen door medewerkers van het meergenoemde RAND-team. Caleb Carr, 'Terrorism as Warfare', in: *World Policy Journal*, 13(4), Winter 1996-97, blz. 1, 2. Arquilla, Ronfeldt en Zanini in: Lesser e.a., a.w. noot 1, blz. 68-72.

8 Ook hierover heb ik wat uitgebreider mogen schrijven in mijn artikel over religieus terrorisme (zie noot 6).

9 Zo schrijft Ian Lesser in het kader van een bespreking van asymmetrische oorlogvoering: 'The threat to use terrorists as a low-tech delivery system for chemical, biological, or nuclear weapons adds a troubling dimension', in: Lesser e.a., a.w. noot 1, blz. 94 (mijn cursivering, MvL).

Over de auteur

Mw. DR. M. VAN LEEUWEN is plv. hoofd van de afdeling Onderzoek van het Instituut Clingendael.

Zojuist verschenen *Clingendael A-4 publicatie*

Migratie en asiel in Centraal-Europa en de uitbreiding van de Europese Unie

door J.W. van der Meulen

Deze publicatie behelst een analyse van de problemen die kunnen ontstaan wanneer toetredende Midden-Europese landen het *acquis* van de EU inzake asiel en migratie moeten overnemen. Zowel met de rechtstaat als met immigratie/asiel hebben deze landen weinig ervaring. Het *acquis*, dat overigens verre van duidelijk is, legt sterk de nadruk op restrictieve concepties als 'veilige landen van herkomst' en 'veilige doortochtlanden'. Een van de gevolgen kan zijn dat Midden-Europa de stortplaats wordt van migranten die in de EU niet welkom zijn. De auteur pleit voor grotere aandacht van de kant van de EU voor steunprogramma's gericht op verbetering van de rechtsstelsel, op respect voor humanitaire normen en op het administratief vermogen deze normen toe te passen.

Drs J.W. van der Meulen is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de afdeling Onderzoek van het Instituut Clingendael.

Migratie en asiel in Centraal-Europa en de uitbreiding van de Europese Unie is te vinden op de Clingendael website: <www.clingendael.nl>, onder de rubriek <What's new>.

U kunt de publicatie ook bestellen bij het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael of door overmaking van f 10,00 op giro 924999 t.n.v. Instituut Clingendael te Den Haag o.v.v. 'Migratie en Asiel'. Informatie bij de Afdeling Onderzoek van Instituut Clingendael, tel: 070-3245384, tst. 340/360.

Het wereldbevolkingsprobleem

WOUTER A. MEIJER

HET WERELDBEVOLKINGSPROBLEEM IS EEN VAN DE MEEST knellende en tegelijk meest misverstane vraagstukken van onze tijd. In een recente toespraak voor de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties noemde secretaris-generaal Kofi Annan het wellicht de grootste uitdaging voor de 21ste eeuw. Anderen spraken van de 'moeder der problemen'.

Wat is het wereldbevolkingsprobleem? Te lang is het uitsluitend gedefinieerd in zijn demografische gedaante. Het is echter niet één probleem, maar een complex van samenhangende en elkaar beïnvloedende problemen. In de literatuur komt men negentien dimensies van het bevolkingsvraagstuk tegen. Ik kan deze binnen het bestek van dit essay niet alle noemen. Zo zijn AIDS, urbanisatie, migratie en vergrijzing belangrijke dimensies waarop ik niet nader inga, maar die de hoofdlijnen van mijn beschouwing onverlet laten.

De voornaamste aspecten van het bevolkingsprobleem zijn 1 het armoede- en verdelingsvraagstuk; 2 het ontbreken van zelfbeschikking inzake voortplanting en seksualiteit door gebrek aan toegang tot reproductieve gezondheidsvoorzieningen, waaronder *family planning*; en 3 het vraagstuk van duurzame ontwikkeling.

Voor miljoenen ontbreekt de toegang tot voorzieningen om vrije keuzen te kunnen maken inzake voortplanting, vruchtbaarheid en seksualiteit. Dit leidt o.a. tot ongewenste zwangerschappen, onveilige en vaak dodelijke abortus en een groter kindertal dan gewenst. Bovendien leidt het tot hoge moeder- en kindersterfte, tot armoede (oorzaak én gevolg van bevolkingsgroei) en tot aantasting van natuurlijke hulpbronnen, zoals bodem en bossen, door armoede gedwongen. Maar door rijkdom verleid legt het Noorden van de wereld een veel uitputtender beslag op deze hulpbronnen. De druk op de draagkracht (de zg. *carrying capacity*) van de aarde is de resultante van aantallen mensen, hun gedrag en de technologie. Deze relatie wordt wel aangegeven door de formule $I = P.A.T.$ ($I = impact$, $P = population$, $A =$

affluence, $T = technology$). De levensstijl in het rijke Noorden, gekenmerkt door niet-duurzame consumptie en productie, legt een veel zwaarder beslag op de *carrying capacity* van de aarde dan overeenkomstige bevolkingsaantallen in het Zuiden. Een inwoner van de Verenigde Staten legt een 300 maal groter beslag op de zg. milieugebruiksruimte dan een inwoner van Bangladesh.

Dit alles maakt twee zaken duidelijk. Ten eerste is het bevolkingsprobleem ook in hoge mate het probleem van niet-duurzame ontwikkeling. Ten tweede is het een wereldomvattend probleem, een *global issue*, dat niet alleen het arme Zuiden betreft, ook al voltrekt zich daar 97% van de huidige numerieke bevolkingsgroei. De milieutop van Rio (1992) bracht dit punt op de politieke agenda en in de publiciteit. Het debat over het bevolkingshoofdstuk werd daar gekenmerkt door confrontatie en polarisatie. Het rijke Noorden zei tegen het Zuiden: er is hoge bevolkingsgroei en dat speelt vooral bij u. Welnu, daar moet u wat aan doen en wij willen u daar wel bij helpen. Vervolgens draaide het Zuiden de rollen om en bracht de Noordelijke levensstijl in de discussie: maar u legt met 20% van de wereldbevolking beslag op 80% van de hulpbronnen.

De bevolkingsproblematiek is zeer weerbarstig in de publiciteit en de publieke opinie. Mythen, misverstanden en een groot kennistekort dragen mede bij tot de geringe mate waarin donorlanden de in VN-kader gemaakte afspraken over (de financiering van) bevolkingsbeleid nakomen. Ik noem twee voorbeelden van hardnekkige *misvattingen*.

Mening 1: 'Maar ze willen toch zelf zoveel kinderen.' *Realiteit:* zelfs in de armste gebieden willen vrouwen beduidend minder kinderen dan ze krijgen, maar ontberen ze toegang tot goede gezondheidsvoorzieningen om die wens te realiseren. Het gewenste kindertal ligt dan wel boven dat in het Noorden, maar het werkelijk aantal is beduidend hoger. Onderzoek in een aantal Afrikaanse landen heeft uitgewezen dat het verschil tussen gewenste en feitelijke fertiliteit 2 tot 3 kinderen bedraagt.

Mening 2: 'Het Vaticaan blokkeert de zelfbeschikking inzake voortplanting en seksualiteit.' *Realiteit:* onjuist, want de kloof tussen leer en leven is vrijwel over de hele wereld bijzonder groot. Slechts in een zeer klein aantal landen, waaronder de Filipijnen, Argentinië en Guatemala, heeft het Vaticaan enige noemenswaardige invloed op het bevolkingsbeleid. In andere landen, waaronder de meeste landen van Latijns-Amerika, richt het Vaticaan dan wellicht wel bij sommigen gewetensnood aan, maar het verhindert niet de mogelijkheid van vrije keuzen inzake het krijgen van kinderen en de beschikbaarheid van voorzieningen. Italië, de voor- en achtertuin van de Paus, is een dergelijk voorbeeld, met het laagste kindertal van Europa. Over de hele linie is het kindertal in Zuid-Europa nu overigens lager dan in Noord-Europa: een volledige omkering in c. 20 jaar.

Enkele cijfers, feiten en trends

In 1804 telde de wereldbevolking 1 miljard mensen; na 123 jaar, in 1927: 2 miljard; na 33 jaar, in 1960: 3 miljard; na 14 jaar, in 1974: 4 miljard; na 13 jaar, in 1987: 5 miljard; na 12 jaar, in 1999 (12 oktober jl. om precies te zijn): 6 miljard.

Het goede nieuws is dat toegang tot voorzieningen op het gebied van *family planning* mondiaal is toegenomen van c. 10% in 1950 tot c. 60% nu. Niettemin hebben 300 miljoen vrouwen (een derde van alle vrouwen in de reproductieve leeftijd) nog geen toegang tot voorzieningen ter realisering van hun vrije keuzen inzake het krijgen van kinderen.

Terwijl de procentuele bevolkingsgroei al zo'n 35 jaar gestaag daalt, doet de absolute, numerieke groei dat pas acht jaar. Deze ligt nu rond de 80 miljoen mensen per jaar. In c. 30 jaar is het kindertal gedaald van c. 6 tot c. 3 kinderen per vrouw en deze daling zet verder door. Zo'n 97% van de huidige groei voltrekt zich in het Zuiden. De meeste landen in het Noorden hebben het stabilisatiepunt bereikt of zijn er vlak boven, respectievelijk onder.

De wereldbevolking is in de 20ste eeuw dus ongeveer verviervoudigd. Dat heeft vooral te maken met een onevenwichtigheid in de beschikbaarheid van medische technologie rond geboorte en sterfte. Sterftcijfers zijn spectaculair gedaald en de levensverwachting is in de meeste landen aanzienlijk toegenomen, dank zij sterk verbeterde gezondheidszorg, vooral grootschalige vaccinatieprogramma's (ik laat hier de recente sombere ontwikkelingen in Sub-Sahara Afrika ten gevolge van AIDS, alsmede die in voormalige sovjetstaten, buiten beschouwing). Maar de geboortecijfers liggen nog hoog waar de desbetreffende medische technologie niet beschikbaar is.

Het Noorden heeft in c. 100 jaar een dubbele demografische transitie voltooid van oorspronkelijk hoge geboorten- en sterftcijfers, via hoge geboortecijfers en

lage sterfte (tot c. 1950) naar de huidige situatie: beide laag. In het Zuiden is deze transitie nog niet voltooid. Ook deze werd ingezet met beide variabelen hoog, gevolgd door lagere sterfte en nog hoge geboortecijfers. De geleidelijke daling van de laatste is pas de afgelopen 20 tot 30 jaar significant geworden.

Van de cijfers die menselijke ellende aangeven, zijn de meest pregnante die met betrekking tot moedersterfte. Bij gebrek aan goede, veilige en toegankelijke voorzieningen sterven 585.000 vrouwen per jaar door oorzaken rond zwangerschap en bevalling. Dat komt neer op 1600 vrouwen, vier volle *jumbojets* per dag; iedere dag weer. Zo'n 99% van de moedersterfte voltrekt zich in de ontwikkelingslanden. Er is geen sterkere indicator van de kloof tussen Noord en Zuid dan deze.

Kairo: keerpunt en doorbraak

De *International Conference on Population and Development* (Kairo, 1994) betekende een grote sprong vooruit voor wereldomvattend bevolkingsbeleid. Voor het eerst werden de uitgangspunten (mensenrechten, zelfbeschikking en kwaliteit van leven) en onderdelen van beleid (waaronder vooral verbetering van de positie van vrouwen en integratie van bevolkingsbeleid en ontwikkelingsbeleid) geformuleerd in een zo brede, samenhangende ontwikkelingsagenda en een 20-jarenplan: *The Cairo Programme of Action*.

De bevolkingsconferentie van Kairo wordt wel gezien als de meest succesrijke van de reeks grote VN-conferenties over *global issues*, vanaf de milieutop van Rio. Zelfs bij gevoelige thema's in de persoonlijke en intieme levenssfeer (waaronder seksuele voorlichting voor jongeren en abortus) werd een vooraf niet voorziene en verrassend vërgaande consensus bereikt. De Nederlandse ambassadeur Biegan heeft als vice-voorzitter veel bijgedragen tot de gunstige onderhandelingsresultaten bij deze gevoelige paragrafen en mede daardoor tot het opvallend succes van de conferentie. Dit was ook te danken aan de grote rol die de zg. *civil society*, de niet-gouvernementele organisaties (NGO's), speelde. Zij waren er goed voorbereid en massaal aanwezig. In nieuwe gelegenheidscoalities en netwerken verenigden zich vele partijen en vroegere tegenstanders, onder wie feministen, demografen, bevolkingsdeskundigen, onderzoekers, milieudeskundigen, ontwikkelings- en gezondheidswerkers. De grote invloed van de gezamenlijke lobby-activiteiten op de uitkomsten van de conferentie was zonder precedent.

Hoewel het onjuist zou zijn te stellen dat vóór Kairo alle bevolkingsbeleid slecht was, is de constatering gerechtvaardigd dat het soms, beleidsmatig en programmatisch, werd gedomineerd door de eenzijdige demografische doelstelling van afremming van de groei. In een aantal landen namen programma's en projecten het

minder nauw met de kwaliteit van de zorg en de positie van vrouwen. Een dergelijk demografisch dwangbeleid heeft tot ontsporingen geleid. Ongeschikte contraceptiva en gebrekkige medische en paramedische begeleiding belemmerden juist vrije keuzen en de toegang tot goede en veilige middelen en zorg, alsmede voorlichting. Dit heeft tot veel letsel, ongewenste onvruchtbaarheid en zelfs sterfte geleid. Het mensenrecht van zelfbeschikking inzake voortplanting werd geschonden. De mensenrechtenconferentie van Teheran legde in 1968 dit recht vast en de Kairo-conferentie heeft het krachtig bevestigd en meer inhoud gegeven.

Een niet te onderschatten bijdrage tot het slagen van Kairo en de opvallende eensgezindheid binnen de *civil society* werd ten slotte gevormd door de *Unmet Need*-analyse, die aan de vooravond van de conferentie werd gepubliceerd. Deze wijst uit dat een bevolkingsbeleid dat zich primair richt op de behoeften van mensen aan goede en veilige voorzieningen inzake voortplanting en seksualiteit, niet alleen het enige moreel aanvaardbare en rechtvaardige beleid is, maar ook de beste rem is op bevolkingsgroei. Zelfbeschikking heeft er de laatste decennia ondubbelzinnig toe geleid dat vrouwen gemiddeld de helft minder kinderen krijgen dan hun moeders, zodra hun daartoe de kans wordt geboden. Het *demographic targets*-beleid, dat al eerder door vooral vrouwenorganisaties was ontmaskerd als een schending van mensenrechten, bleek dus bovendien haar beoogde doelen te missen. Ongenuanceerd geformuleerd werd op deze wijze rond 1994 de kloof tussen feministen en demografen goddeels gedicht.

In essentie werd in Kairo een nieuw bevolkingsbeleid ingeluid, primair gericht op mensen en niet op hun aantallen. Grote en nieuwe nadruk werd gelegd op versterking van de positie van vrouwen. Bevolkingsbeleid werd bovendien gekoppeld aan duurzame ontwikkeling. Verder werd in Kairo het nieuwe concept aangenomen van reproductieve gezondheid, dat een breed pakket van gezondheidsvoorzieningen omvat op het terrein van voortplanting, vruchtbaarheid en seksualiteit en dus veel meer is dan *family planning*. Onderdeel hiervan zijn ook moeder- en kindzorg, voorkoming en behandeling van gynaecologische aandoeningen, onvruchtbaarheid, HIV/AIDS en goede medische zorg ter vermindering van onveilige abortus.

Het jaar 2050

Prognoses geven aan dat de wereldbevolking zich waarschijnlijk over ruim vijftig jaar, kort na 2050, zal stabiliseren. Dat moge hoopgevend zijn, maar tegelijk is het alarmerend dat dergelijke prognoses ontbreken voor de wereldconsumptie en voor duurzame ontwikkeling.

De wereldbevolking zal volgens de VN naar verwachting toenemen van de huidige 6 miljard tot 8,9 mil-

jard in 2050. Dat betekent een verdere groei met c. 3 miljard, gelijk aan de gehele wereldbevolking van 1960.

Naar huidige inzichten zal de ontwikkeling in veel sectoren en landen de komende halve eeuw zeer te kort schieten in duurzaamheid. Wat betreft de relatie met het bevolkingsvraagstuk wil ik in kort bestek stilstaan bij drie punten van zorg.

Water. Toenemende waterschaarste is, naar haar ernst gemeten, een van de minst bekende bedreigingen in de 21ste eeuw. De hoeveelheid water die in de hydrologische cyclus per persoon beschikbaar is, zal van 1950 tot 2050 naar verwachting met 74% afnemen. Het *International Water Management Institute* voorspelt dat in 2025 één miljard mensen in landen zullen leven met absolute waterschaarste. Onverlet de grote technologische ontwikkelingen in de landbouw van de laatste halve eeuw zal grote waterschaarste onvermijdelijk leiden tot grote voedselschaarste. Sommigen zien waterschaarste als een mogelijke oorzaak van nieuwe toekomstige conflicten.

Energie. Energieconsumptie in de ontwikkelingslanden zal volgens enkele bronnen naar verwachting toenemen met 336%, of bijna driemaal de verwachte bevolkingsgroei. In *Beyond Malthus* menen Lester Brown e.a. dat de groei van toekomstig energiegebruik mogelijk nog eerder afgeremd zal worden door zorgen over klimaatverandering, lucht- en waterkwaliteit dan door schaarste. Hij pleit krachtig voor hernieuwbare bronnen, waaronder vooral zonne- en windenergie, in combinatie met aanzienlijke *efficiency*-verhogingen in produktie en transport.

Economische groei in de ontwikkelingslanden. Hierboven is het onevenredige beslag aangegeven dat het Noorden legt op de draagkracht van de aarde, en de 20/80-verhouding. Maar de Noord-Zuidtegenstelling verandert snel op dit punt. Groeiende elites in het Zuiden en zelfs een aanstormende grote middenklasse, zoals in China, streven met toenemend resultaat een Westerse levensstijl na. Wie zijn wij om met de vinger te wijzen? De ironie van ontwikkeling, vooral in Azië, is nu dat naarmate de bevolkingsomvang het stabilisatieniveau nadert, de druk op de hulpbronnen snel toeneemt.

Onvoorspelbare verschuivingen

Hoeveel mensen kan de aarde dragen? De vraag is vanaf Malthus vaak gesteld, maar nooit adequaat beantwoord. Vele onderzoekers ontwikkelden modellen, die een maximale omvang aangeven tussen 4 en 18 miljard. Zij gaan uit van zeer uiteenlopende veronderstellingen over economische, technische en fysische variabelen. Maar geen model kan met enige validiteit aangeven hoe het menselijk handelen zal zijn in 2050. Hoe zal kwaliteit van leven worden gedefinieerd? Zal menselijk welzijn

meer in immateriële termen worden gewaardeerd? Welke natuurlijke en fysieke begrenzingsfactoren zal men willen accepteren? Zal het groeigeloof doorzetten, vanuit menselijke hebzucht en de wens de ander voorbij te streven? Welke zullen de culturele waarden zijn in 2050? Welke sociale, politieke en wetgevende instituties zullen er zijn? Maar ook: hoe betrouwbaar zijn de VN-prognoses inzake bevolkingsgroei?

Ik noem in dit verband twee voorbeelden waar klein lijkende veranderingen een zeer grote invloed hebben op de uitkomsten.

Wanneer in ontwikkelingslanden de voorkeur voor jongetjes minder sterk zou worden, door geleidelijke emancipatie van vrouwen, zal het kindertal mogelijk beduidend afnemen. Maar wanneer men in het rijke Noorden 'alles al heeft', kan juist daar de wens ontstaan er nog een kind 'bij te nemen'. Duidelijk zij dat beide situaties kunnen leiden tot aanzienlijke demografische verschuivingen, die in de prognoses niet tot uitdrukking komen. Deze zijn immers gebaseerd op huidige demografische trends.

Hoe groot de invloed is van kleine verschuivingen op de demografische werkelijkheid kan ook als volgt worden geïllustreerd. Terwijl de VN uitgaan van het stabilisatieniveau van 2,06 kinderen per vrouw, kort na 2050 te bereiken, heeft Joel Cohen becijferd (in zijn *How Many People Can the Earth Support?*) dat de gering lijkende afwijking van 0,1 kind boven resp. onder dit niveau (2,17 versus 1,96 kinderen per vrouw) geëxtrapoleerd naar het jaar 2150 tot een omvang van de wereldbevolking leidt van 20,8 versus 5,6 miljard. Dit nauwelijks voorstelbare enorme verschil is vooral significant, wanneer men het beziet in het licht van de recente wereldomvattende halvering van het kindertal per vrouw in anderhalve generatie.

De vele onzekerheden met betrekking tot de prognoses onderstrepen de noodzaak nu te handelen en beleid dat is gebleken te werken met kracht door te zetten. De volledige uitvoering van de Kairo-agenda zal een enorme invloed hebben op de kwaliteit van niet alleen huidig maar ook toekomstig leven. Het kan leiden tot een wereldbevolking met enkele miljarden al dan niet duurzame consumenten minder. Het mondiaal beschikbaar stellen van reproductieve gezondheidsvoorzieningen, alsmede de meest krachtige bevordering van duurzame ontwikkeling zijn twee samenhangende reddingsvesten voor de mensheid en voor onze planeet.

Welke wereld verwachten wij in 2050? Welke willen wij? In *Which World?* schetst Allen Hammond drie scenario's. 1 De *Market World* is die van de vrije markt, van ongebreideld groeigeloof in Amerika, in de polder en elders. Wall Street en de AEX worden de gouden kalveren van de 21ste eeuw. Aziatische tijgers alomter wereld. Kan dit duurzaam zijn? 2 In de *Fortress World* schermst het rijke Noorden zich verder af van het

Zuiden en de groeiende kloof verbreedt zich. Toenemende instabiliteit en conflicten liggen op de loer. 3 In de *Transformed World* is mondiaal het bewustzijn doorgebroken dat 'hun' problemen ook 'onze' problemen zijn. Internationale samenwerking wordt niet langer door charitas, maar door verlicht eigenbelang geïnspireerd. Nieuwe bindende verdragen en ingrijpende attitude-veranderingen leiden tot duurzamer gebruik van grondstoffen en hulpbronnen. Welzijn wordt anders gedefinieerd.

Gevolgtrekkingen over deze drie scenario's worden aan de lezer gelaten.

Nieuwe instituties

Internationale afspraken, verdragen en gedragsveranderingen zullen niet toereikend zijn om de uitdagingen voor de 21ste eeuw aan te kunnen. De wereld heeft daartoe ook nieuwe instituties nodig. Het huidige stelsel, met de Verenigde Naties, de instellingen van Bretton Woods en andere multilaterale organisaties, is niet opgewassen tegen de kolossale mondiale vraagstukken van onze tijd. Er zijn twee grote manco's in dit stelsel. Ten eerste zijn de vraagstukken supranationaal, maar het meeste beleid wordt nationaal gemaakt. Na accordering van de slotdocumenten van VN-conferenties vliegen regeringsdelegaties terug naar *business as usual*, en wordt de horizon weer vooral bepaald door de landsgrenzen. Ten tweede ontbreken bevoegdheden en instrumentarium om internationaal beleid bindend en tot wet te maken, onverlet internationale verdragen. Supranationale vraagstukken dienen op overeenkomstig niveau te worden aangepakt.

In zijn laatste geschrift *Entering The Third Millennium – Some Suggestions* pleit Jan Tinbergen voor veel verder gaande bevoegdheden en een ingrijpende omvorming van de VN en haar instellingen tot wat wel een wereldregering is genoemd. De *global issues*, waaronder Tinbergen veiligheid, milieu, ontwikkeling, verdeling en duurzaamheid rekent, worden in zijn model aangepakt door supranationale instellingen, met verregaande bevoegdheden en instrumentarium.

Een utopie? Toen ik hem kort voor zijn overlijden hierover sprak, wees hij erop dat een organisatie als de Verenigde Naties in het begin van de 20ste eeuw door velen voor onmogelijk werd gehouden. In 1945 werd zij opgericht. ■

Over de auteur

DRS. W.A. MEIJER is directeur van de World Population Foundation (WPF) te Hilversum. WPF zet zich in voor reproductieve en seksuele gezondheid, waaronder *family planning* in ontwikkelingslanden en geeft voorlichting in Nederland over bevolkingsvraagstukken.

Terugblik en vooruitblik op 'grenzen aan de groei'

HANS H.J. LABOHM

DE OVERGANG NAAR EEN NIEUW MILLENNIUM IS EEN uitgelezen moment om zich te bezinnen op de lessen uit het verleden teneinde beter voorbereid te zijn op de uitdagingen die de toekomst voor ons in petto heeft. Hierbij neemt de discussie over de 'Grenzen aan de groei' een bijzondere plaats in, eens te meer daar sinds kort het mogelijk verhoogde groeipotentieel van de moderne, 'geglobaliseerde' economie – de zg. *New Economy* – in het middelpunt van de belangstelling staat.

In het begin van de jaren '70 verscheen *The Limits to Growth*, ook wel bekend als het eerste rapport van de Club van Rome, dat was vervaardigd door een groep van het Massachusetts Institute of Technology, onder leiding van Dennis Meadows.¹ Dat rapport sloeg in als een bom, zowel qua aanpak als qua uitkomsten van de analyse. Het was een eerste poging belangrijke vraagstukken, zoals bevolking, voedselschaarste, milieuvervuiling en uitputting van eindige grondstoffenvoorraden, waaronder energie en in het bijzonder fossiele brandstoffen, in een gemeenschappelijk kader te analyseren. De uitkomst daarvan was verrassend en alarmerend, in die zin dat de mensheid, mede door een vicieuze wisselwerking tussen de ontwikkelingstrends op de bestudeerde terreinen, binnen een relatief korte periode op fysieke grenzen aan de groei zou stuiten. Deze aanpak kreeg extra aandacht omdat zij modelmatig was en bovendien kwantitatief was onderbouwd. Daarenboven waren de berekeningen uitgevoerd met de computer, die toen nog als een soort mirakel en alleen toegankelijk voor ingewijden werd beschouwd. Op de publicatie van *The Limits to Growth* volgden heftige debatten van voor- en tegenstanders, zowel in woord als geschrift. Ook kwamen verscheidene elementen van de *problématique*, zoals deze in het vakjargon werd genoemd, op de agenda van vele internationale conferenties, zoals die van de OESO, de G-7 en de VN.²

Onheilsvoorspellingen niet terecht – de visie in *Interfutures*

Maar was de alarmistische boodschap van Meadows c.s. wel gerechtvaardigd? De zg. McCracken-groep van de OESO vond van niet. Al in juni 1977 schreef zij in haar rapport³ dat de onheilsvoorspellingen over de nakende uitputting van eindige natuurlijke hulpbronnen niet overtuigend waren. Veranderingen van de relatieve prijzen zullen te zijner tijd de noodzakelijke verschuivingen in productie, hergebruik, substitutie en besparingen tot stand brengen. Dat neemt niet weg dat er zich op korte termijn ernstige prijsproblemen zouden kunnen voordoen. Samengevat stelde de McCracken-groep dat zij aan de aanbodkant niets kon ontwaren dat een belemmering zou kunnen vormen voor de toename van de potentiële productie in de OESO-landen in een tempo dat nagenoeg even hoog zou liggen als dat van de jaren '60.

Deze conclusies werden een paar jaar later nog eens bevestigd in een andere OESO-exercitie, uitgevoerd door een speciale groep onder leiding van de Fransman J. Lesourne, die in de wandeling als *Interfutures* bekend werd. Deze mondde uit in een rapport dat medio 1979 verscheen.⁴ Het onderzoek van *Interfutures* bestreek een groot aantal probleemgebieden, zoals energie, grondstoffen, bevolkingsgroei, voedselproductie, technologie en milieu. Op elk van deze gebieden werden de ontwikkelingstrends, mogelijkheden en begrenzingen geanalyseerd. Het resultaat van het onderzoek bevestigde dat de belangrijkste problemen waarmee de wereldeconomie, niet alleen op dat moment maar ook op langere termijn, werd resp. zou worden geconfronteerd, niet zozeer verband houden met fysieke schaarste, maar meer samenhangen met politieke, economische en sociale begrenzingen, zowel op nationaal als internationaal niveau.

Wat de energiebronnen betreft, stelde *Interfutures* dat deze voldoende zullen zijn om op de lange termijn een permanent aanbod te handhaven op een niveau van wereldconsumptie dat tien tot vijftien maal zo hoog is als het verbruik van 1975. De kosten per eenheid energie

zullen niet meer dan het twee- of drievoudige van die in de tweede helft van de jaren '70 bedragen. Volgens *Interfutures* zouden nucleaire energie, zonne-energie en geothermische energie de belangrijkste energiebronnen van de toekomst vormen. Ook voedsel zou geen probleem opleveren. *Interfutures* baseert zich hierbij o.m. op een Nederlands onderzoek (van prof. Buhning uit Wageningen), dat concludeert dat het absolute maximum van de wereldgraanproductie ten minste het 30-voudige bedraagt van dat van het midden van de jaren '70.

Ten aanzien van industriële grondstoffen achtte *Interfutures* een fysieke schaarste over de gehele linie onwaarschijnlijk. Het was echter niet uitgesloten dat er moeilijkheden zouden rijzen voor een beperkt aantal materialen voor specifieke toepassingen. Het kritische probleem was dat van de toegang tot de grondstoffen. In de meeste gevallen zijn de landen die reserves bezitten of die deze grondstoffen produceren niet de centra van consumptie.

Wat de bescherming van het natuurlijk leefmilieu betreft, merkte *Interfutures* op dat dit op dat moment geen knelpunt vormde voor een verdere economische groei. Zelfs kan groei in een aantal gevallen bijdragen tot een harmonischer ontwikkeling, omdat bij groei de financiering van wetenschappelijk onderzoek op milieugebied of het terugdringen van vervuiling, die soms met aanzienlijke lokale moeilijkheden gepaard gaat, gemakkelijker kan worden gedragen.

Toch zal de mensheid een overgangperiode met ingrijpende veranderingen beleven: ingrijpend, zowel wat betreft duur (tussen een halve en een hele eeuw) als wat betreft omvang (een verdrievoudiging van de wereldbevolking, grote veranderingen in de landbouw en substitutie op grote schaal van primaire energiebronnen als gevolg van het afnemen van de conventionele olieproductie). De demografische en economische veranderingen, alsmede de veranderingen van de internationale goederenstromen, vergen voortdurende aanpassingen.

Tot zover *Interfutures*. Ruim twee decennia na verschijning van het rapport valt op dat de uitgesproken verwachtingen in hoge mate werkelijkheid zijn geworden. De analyse was bovendien zeer moedig, omdat zij inging tegen het destijds heersende intellectuele klimaat.

Fysieke grenzen. Energie, grondstoffen, milieuvuiling en klimaatverandering vormen de belangrijkste elementen die in beginsel fysieke grenzen aan de groei kunnen stellen. Hieronder zal nader worden ingegaan op de toekomstvooruitzichten op deze onderscheiden gebieden.

Energie. De beste graadmeter voor de schaarste vormen de prijzen.⁵ Hogere prijzen weerspiegelen grotere schaarste; lagere prijzen minder schaarste. Wat energie betreft, zijn de olieprijsen per vat (159 liter), uitgedrukt in dollars van 1997, sinds 1880 betrekkelijk laag en constant geweest: tussen de \$10 en \$25.⁶ Vanaf 1930 schommelde de prijs rond de \$10. Tijdens de eerste oliecrisis van

1973/74 vond een sprongwijze verhoging plaats tot een niveau van \$35. Het was het gevolg van een politieke beslissing van de OPEC⁷ de productie te beperken en daardoor de prijzen op te drijven. Tijdens de tweede oliecrisis in 1981 steeg de prijs verder tot boven \$55. In de jaren daarna daalde de olieprijs weer en schommelde vrij tussen de \$20 en \$30. Begin 1999 daalde zij tot het niveau van vóór de eerste oliecrisis: \$10 (in dollars van 1999). Thans (november 1999) bedraagt zij weer zo'n \$24. Verwacht wordt dat bij een prijsniveau van zo'n \$25 à \$30 oliewinning uit teerzand en leisteen rendabel wordt en dat dan verschillende vormen van duurzame energie aantrekkelijker zullen worden. Deze zullen dan een effectieve rem zetten op verdere prijsstijgingen.

De olieprijs op de wereldmarkt is in hoge mate politiek bepaald door het door de OPEC-landen gevoerde beleid. Indien wij de schaarste zouden benaderen vanuit de productie-, exploratie- en ontwikkelingskosten van olie, ontstaat een nog gunstiger beeld, zoals grafiek 1 aangeeft. Deze kosten liggen ver onder de huidige marktprijs. De OPEC voorziet in ruim 40% van de wereldoliebehoefte en 15% van de wereldgasbehoefte. De rest bestaat uit olie en gas uit de niet-OPEC-landen. Maar naast olie en

Grafiek 1: Productie-, exploratie- en ontwikkelingskosten (\$ per vat olie-equivalent)

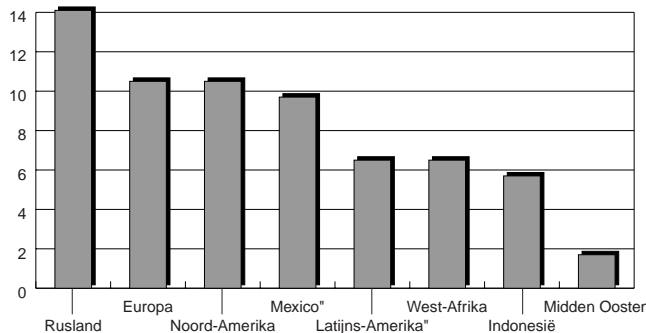
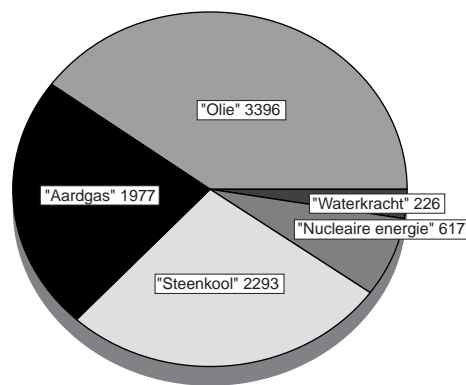

Fig. 1. Verbruik per energiedrager 1997 (in miljoen ton olie-equivalent per jaar).

Bron: BP Statistical Review of World Energy, June 1998.

gas zijn er nog vele andere energiedragers, zoals fig. 1 aangeeft. Zou OPEC de prijs te ver opvoeren, dan zal de concurrentie van niet-OPEC-olieproducenten en die van producenten van andere energiedragers, alsmede vele vormen van energiebesparing sterker worden. Dit stelt grenzen aan de macht van OPEC.

De beschikbaarheid van energie vormt voor de komende 50 tot 100 jaar, zo niet langer, géén probleem. Of, zoals een Amerikaanse olie-analist het ooit eens uitdrukte: 'The oil crunch is like the horizon. It recedes when you approach it.' Maar het gebruik van fossiele brandstoffen heeft mogelijk wél negatieve gevolgen voor het klimaat. Daarover later.

Grondstoffen. Ook het prijsverloop van de overige grondstoffen biedt geen alarmistisch beeld. Integendeel, het duidt op afnemende schaarste. Het gaat hier o.m. om tropische dranken (koffie, thee, cacao); suiker, granen, natuurrubber, tropisch hout, wol, katoen, jute; alsmede ertsen, zoals koper, nikkel, zink, lood en aluminium. Over de afgelopen tien jaar is de index van alle grondstoffenprijzen gezamenlijk (uitgedrukt in nominale dollars) met een kleine 15% gedaald; voor metalen gold zelfs een daling van 20%.⁸ Zou men de index in constante dollars uitdrukken – met andere woorden, zou men de inflatie wegfilteren uit de cijfers – dan is deze daling uiteraard navenant groter.

Milieuvervuiling omvat een groot aantal uiteenlopende verschijnselen, zoals schadelijke stoffen, water-, lucht- en bodemvervuiling, het uitsterven van dier- en plantesoorten, ontbossing, enz. Maar geen van de verschijnselen lijkt vooralsnog op een dusdanige schaal op te treden, dat zij fysieke grenzen aan de groei stelt. Bovendien blijken de milieumaatregelen die in tal van ontwikkelde landen zijn genomen, effect te sorteren. Water en lucht zijn thans bijv. veel schoner dan enkele decennia geleden. En het milieubesef bij de bevolking is danig toegenomen; er bestaat politieke steun voor verdere maatregelen gericht op het tot stand brengen van een schoon milieu. Verwacht mag worden dat dit voorbeeld in de toekomst ook in de minder-ontwikkelde landen navolging zal vinden, in de vorm van beleidsmaatregelen op uiteenlopende terreinen van milieubescherming.

Klimaat. Wetenschappelijk onderzoek lijkt steeds duidelijker te bevestigen dat menselijk handelen mede verantwoordelijk is voor klimaatverandering, in het bijzonder als gevolg van het gebruik van fossiele brandstoffen.⁹ De daardoor stijgende concentraties van broeikasgassen in de atmosfeer leiden tot versterking van het natuurlijke broeikas effect en daarmee tot geleidelijke mondiale temperatuurstijging,¹⁰ rijzen van de zeespiegel, regionale temperatuurveranderingen, veranderende neerslagpatronen en een toenemend risico van extreme weersomstandigheden.

Teneinde de uitstoot van broeikasgassen af te remmen, zijn inmiddels in het kader van de *United Nations*

Framework Convention on Climate Change afspraken gemaakt en vastgelegd in het zg. 'Kyoto Protocol' van 1997. Hierin hebben de ontwikkelde landen zich verplicht hun gezamenlijke uitstoot van broeikasgassen in de periode 2008-2012 met ten minste 5% te verminderen vergeleken met het niveau van 1990. Eind 2000 zouden zij dienen te beslissen om welke maatregelen het precies zou gaan.

Als dat allemaal inderdaad zou lukken, is hiermee een belangrijk precedent geschapen. Maar het is vooralsnog onduidelijk of deze (bescheiden) doelstelling zal worden gehaald, want de onderhandelingen verlopen moeizaam. Indien men er uiteindelijk toch in zou slagen een doorbraak te bereiken, rijst de volgende vraag of de overeengekomen maatregelen wel het beoogd effect – *in casu* een substantiële vermindering van het broeikas effect – zullen sorteren. Van alle mogelijke fysieke grenzen aan de groei lijkt klimaatverandering dus nog de meeste risico's in te houden. Maar het lijkt niet waarschijnlijk dat deze zich al in de komende 50 jaar in volle omvang zullen manifesteren.

Een nieuwe economie?

De Amerikaanse econoom Paul Samuelson heeft eens gezegd: 'Economists have correctly predicted seven of the last four economic recessions.' Maar Amerika mag zich sinds 1992 in een niet aflatende groei verheugen. In december 1996 waarschuwde FED-voorzitter Alan Greenspan voor een overgewaardeerde aandelenmarkt die hij gekenmerkt achtte door 'irrational exuberance'. De Dow Jones stond toen op c. 6.500. Thans staat de index op ruim 10.000. In werkelijkheid heeft de Amerikaanse economie zich dus veel gunstiger ontwikkeld dan vele economieën – onder wie de meest prominente – voor mogelijk hielden. Hoe kan dat? De hoofdredacteur van *Business Week*, Stephan Shepard, heeft de stelling geponeerd dat de Amerikaanse economie een nieuwe fase is ingetreden, die hij de 'New Economy' noemt. Traditioneel werd aangenomen dat bij lage werkloosheid en een nagenoeg volledige capaciteitsbenutting in de industrie, een structurele groei-voet van meer dan 2,2% de inflatie zou aanwakkeren. Deze zou vervolgens de groei in gevaar brengen en een verhoging van de rentevoet noodzakelijk maken. Shepard c.s. gelooft echter dat die structurele groei veel hoger ligt, waarbij cijfers circuleren van 3,5%-5% (de feitelijke groei van de Amerikaanse economie bedraagt thans zo'n 4% op jaarbasis).

Volgens Shepard zou de nieuwe economie het resultaat zijn van twee factoren: 'globalisering' en de revolutionaire ontwikkelingen van de informatietechnologie. Door globalisering heeft de markteconomie overall ter wereld haar intrede gedaan en hebben internationale handel en investeringen thans een veel grotere invloed op de economie dan vroeger het geval was. De stormachtige

ontwikkeling van de informatie-industrie is thans verantwoordelijk voor een kwart tot een derde van de Amerikaanse groei. Daarnaast zijn er de secundaire effecten in de vorm van produktiviteitsverbeteringen die zich door de hele economie heen manifesteren.

Tegenstanders, zoals Paul Krugman, Alan Blinder, Stephan Roach en Robert Gordon, hebben de stelling dat er sprake zou zijn van een *New Economy* met zwaar geschut bestreden. Volgens hen is de lage inflatie in hoofdzaak aan incidentele en voorbijgaande factoren te danken, zoals de beperkte kostenstijgingen in de gezondheidssector, de terughoudendheid op het loonfront, de sterke dollar, de lage prijzen voor energie en andere grondstoffen, alsmede de lage rentevoet sinds 1990, waardoor zelfs inefficiënte bedrijven nog een behoorlijke winst konden boeken. Daarnaast kan er nog op worden gewezen dat er al tekenen van oververhitting van de Amerikaanse economie zijn: de Dow Jones staat zeer hoog en de Amerikaanse besparingen zijn negatief. Wat de vermeende produktiviteitsgroei betreft, wijzen zij erop dat deze niet in de produktiviteitsstatistieken is terug te vinden. Uiteindelijk is het de groei van de produktiviteit die bepalend is voor algehele economische groei. Gedurende zo'n 25 jaar bedroeg die groei in de niet-landbouwsector (de belangrijkste maatstaf) in de Verenigde Staten minder dan 1%. Vanaf 1996 steeg zij tot een niveau van 2,2% per jaar, maar deze stijging wordt geheel veroorzaakt door de spectaculaire produktiviteitsgroei in de IT-sector alleen; in andere sectoren is zij niet waarneembaar. Naar aanleiding daarvan heeft zich een debat ontsponnen over de kwaliteit van de produktiviteitsstatistieken. Een belangrijk onderdeel daarvan vormen de problemen met de meting van de produktiviteit in de dienstensector, die een steeds groter deel van de economie uitmaakt. Ook op het gebied van de *high tech* en de moderne gezondheidszorg, die mogelijkheden bieden die vroeger niet bestonden, stuiten de statistici op schier onoverkomelijke metingsproblemen. Niettemin lijkt zelfs Alan Greenspan – die bekend staat als de vleesgeworden behoedzaamheid – geneigd te geloven dat de statistieken de reële produktiviteitsgroei onderschatten.¹¹

Als het waar zou zijn dat de economie dank zij IT enz. in grote delen van de wereld duurzaam sneller zou groeien, zou dat dan tot een fundamentele bijstelling leiden van het geschetste, per saldo geruststellend beeld van de grenzen aan de groei voor de komende 50 tot 100 jaar? Naar mijn mening is dat niet het geval. De mogelijke extra groei is niet zo groot, dat deze tot een wezenlijk andere uitkomst leidt. Bovendien is een groot deel van die groei, in het bijzonder waar het gaat om die in de informatie- en telecommunicatiesector, relatief materiaal- en energiezuinig. Daarnaast beschikken we in onze markteconomieën nog over het prijsmechanisme. Grotere schaarste vertaalt zich in hogere prijzen die tot zuiniger verbruik en ontwikkeling van substituten zullen leiden. In het verleden is dit een machtig mechanisme gebleken om tot aanpassingen te

komen en er is geen reden aan te nemen dat dit in de toekomst zal veranderen. Ten slotte, voor zover het prijsmechanisme op zich zelf te kort schiet, biedt de toenemende politieke steun voor een actief milieubeleid – al dan niet met behulp van het prijsmechanisme in de vorm van een 'ecologisering' van de belastingheffing – een hoopvol perspectief. Dit betekent niet dat er geen gevaren meer dreigen. Vandaar dat men overeenkomstig het 'voorzorgsbeginsel' beter het zekere voor het onzekere kan nemen. Dat houdt in dat het huidige milieu- en klimaatbeleid met kracht zal dienen te worden voortgezet. ■

Noten

- 1 Dennis Meadows e.a., *De grenzen aan de groei. Rapport van de Club van Rome*, Utrecht, 1972.
- 2 Daan W. Everts, Hans H.J. Labohm, Bart van Steenberg, *Het voorlaatste oordeel. Een kritische beschouwing van de tweede golf wereldmodellen*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1979 (Contact tijdsdocumenten).
- 3 OECD, *Towards full employment and price stability*, juni 1977.
- 4 OECD, *Facing the Future: Mastering the Probable and Managing the Unpredictable*, Parijs, juni 1979.
- 5 Hierbij dient te worden aangetekend dat de prijzen vaak onvoldoende de milieuschade van produktie en verbruik van grondstoffen weerspiegelen.
- 6 *BP Statistical Review of World Energy*, juni 1998.
- 7 De lidstaten van de Organisatie van Olie-Exporterende Landen (OPEC) zijn: Algerije, Indonesië, Irak, Iran, Nigeria, Koeweit, Libië, Qatar, Saoedi-Arabië, Venezuela en de Verenigde Arabische Emiraten.
- 8 *The Economist*, *Commodity price index*, 30 oktober 1999.
- 9 Intergovernmental Panel on Climate Change, *IPCC Second Assessment Report: Climate Change 1995*. Zie ook: Marcel Kok, Wouter de Groot (red.), *Een klimaat voor verandering. Tien essays over klimaatbeleid*, Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel, 1999.
- 10 Deze omslag in het denken is overigens opvallend, omdat klimatologen in de jaren '60 en '70 nog de afkoeling van de aarde als belangrijkste bedreiging zagen. Enige citaten: J. Murray Mitchell: 'The cooling has already killed hundreds of thousands of people in poor nations. It has already made food and fuel more precious, thus increasing the price of everything we buy. If it continues, and no strong measures are taken to deal with it, the cooling will cause world famine, world chaos, and probably world war, and this could all come by the year 2000.' Lowell Ponte: 'The facts have emerged, in recent years and months, from research into past ice ages. They imply that the threat of a new ice age must now stand alongside nuclear war as a likely source of wholesale death and misery for mankind.' Nigel Calder: 'At this point, the world's climatologists are agreed [...] Once the freeze starts, it will be too late.' Ontleend aan: Julian L. Simon, *The Ultimate Resource 2*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996, blz. 266 e.v.
- 11 Recente herberekeningen hebben tot een opwaartse bijstelling van de Amerikaanse produktiviteitsgroei geleid.

Over de auteur

DRS H.H.J. LABOHM, econoom, is verbonden aan de afdeling Onderzoek van het Instituut Clingendael.

Religie en ideologie vijftig jaar vooruit

HANS JANSEN

MODERNE MENSEN HEBBEN AAN HET BEGIN VAN DE MODERNE tijd afgesproken dat godsdienst en politiek in een moderne maatschappij gescheiden zullen zijn. Toch lukt dat niet altijd. In maatschappijen waar de overheid haar onderdanen weinig of geen politieke vrijheden gunt, vraagt de lokale Gestapo grote opofferingen van iemand die toetreedt tot een oppositiebeweging. Het zijn in het algemeen alleen de vromen die bereid zijn zich die opofferingen te getroosten. Wie immers niet gelooft dat hij door God in het Hiernamaals beloond zal worden voor zijn martelaarschap, zal zich niet snel laten ophangen voor het soort opvattingen dat ten grondslag ligt aan de oprichting van de afdeling Zwolle-Zuid van D66.

Waartoe deze omstandigheden in het Midden-Oosten geleid hebben, is bekend. Oppositie daar bestond in de tweede helft van de twintigste eeuw eigenlijk alleen nog uit extreem-religieuze groepen die in de ogen van godsdiensthistorici ongewoon interessant waren (en zijn), maar waar bijv. diplomaten weinig professionele belangstelling voor hadden. De machts-greep van Khomeini in Iran in 1979 kwam dan ook voor veel professionals als een volslagen verrassing. Het was bovendien een machtsgreep waar moderne mensen zich uiterst onbehagelijk over voelden: hier werden de moderne grenzen tussen godsdienst en politiek met voeten getreden. De basis van de moderne wereld werd fundamenteel aangetast door deze botte weigering politiek en godsdienst van elkaar gescheiden te houden. Militaire toepassing van kernfusie had haast niet harder kunnen aankomen dan deze fundamentalistische fusie van godsdienst en politiek.

Toch ziet het ernaar uit dat de fundamentalistische islamitische verzetsbewegingen in het Midden-Oosten over hun hoogtepunt heen zijn. Nog steeds trekken dit soort bewegingen veel toetreders en worden er spectaculaire bloedige acties uitgevoerd, maar echte, min of meer blijvende politieke successen zijn uitgebleven. Noch in Algerije, noch in Egypte heeft dit soort bewegingen de kans de oorlog die ze niet verliezen

kunnen, wel te winnen. Dat gebrek aan politiek succes is, in combinatie met het steeds weer weten te verwerven van veel enthousiaste aanhang, een psychologische last. Het heeft aan het eind van de twintigste eeuw geleid tot een zekere mate van transformatie van de islamitische fundamentalistische beweging. Gedurende het laatste decennium voor de eeuwwisseling heeft zich binnen het islamitisch fundamentalisme een heroriëntatie voorgedaan in zuiver culturele richting.

Van politiek naar cultuur

De eisen die de fundamentalistische activisten aan de maatschappij stellen hebben steeds vaker betrekking op cultuur. Boeken en films dienen te beantwoorden aan fundamentalistische eisen. Kleding, in het bijzonder van vrouwen, is een permanent onderwerp van zorg. In plaats van politici zijn sinds omstreeks 1990 vooral toeristen, schrijvers en columnisten het object van moord-aanslagen. Reclame-uitingen en televisieprogramma's dienen voluit de vele islamitische welvoegelijkheidsvoorschriften te respecteren. Aan de universiteiten worden boeken en opvattingen verboden verklaard omdat ze volgens de activisten niet in overeenstemming zijn met de islam. De verwachting van het spoedig aanbreken van een nieuwe tijd, waarin staat en maatschappij geïslamiseerd zullen worden, raakt althans wat de staat betreft wat op de achtergrond.

De verwesterde elite van het Midden-Oosten maakt zich desalniettemin onverminderd ernstig zorgen over de fundamentalisten, islamisten, integristen – of hoe ze verder ook genoemd worden. De grote, niet helemaal irreële angst is dat in het gevecht tussen het regime en de fundamentalisten een derde partij er met de winst vandoor gaat: de goed georganiseerde gilden van officiële islamitische godsdienstige leiders, wier invloed inderdaad toeneemt. Tot op zekere hoogte zijn de eisen die de fundamentalisten stellen bovendien een eigen leven gaan leiden. In allerlei ideologische discussies in het Midden-Oosten spelen die eisen steeds weer

hun eigen, zelfstandige rol. Eenieder die een vraagteken zet bij die 'islamitische' eisen, loopt de kans beschuldigd te worden van afval van de islam, met alle consequenties van dien.

In de praktijk wordt de fundamentalistische oproep tot toepassing van de islam vaak vereenzelvigd met, dan wel gereduceerd tot een oproep tot toepassing van het islamitisch strafrecht. Dat klinkt liberalere geesten dan de fundamentalisten uiteraard gruwelijk in de oren. Zou de wereld er werkelijk beter van worden wanneer overspeligen worden gestenigd, dieven de hand wordt afgehakt en er stokslagen worden uitgedeeld aan wie wijn drinkt? Een modern mens kan het zich niet echt voorstellen. Toch, niet-juristen identificeer recht en advocaten met misdaad en straf. Uiteraard geldt dat ook voor de mensen in het Midden-Oosten. Dat toepassing van de islam de toepassing van het islamitisch recht met zich brengt, en dat toepassing van het islamitisch recht betekent: de toepassing van de islamitische straffen, is in die context geen idiote redenering. (Bovendien hebben niet-criminologen in het algemeen een overspannen verwachting van de heilzaamheid van het uitdelen van strengere straffen. Zelfs bij allerlei discussies in Nederland werd dat eind 1999, ten aanzien van de strafmaat voor pedofiel misbruik, duidelijk zichtbaar. Ten minste één kamerlid in Nederland betoogde begin november 1999 in volle ernst dat ter voorkoming van herhaling pedofielen levenslang dienen te krijgen. Als dat inderdaad zou gebeuren, zou de strafmaat voor pedofilie hoger komen te liggen dan die voor moord.)

Het zou onverantwoordelijk zijn, en tegen hun eigen belang ingaan, wanneer fundamentalisten en zittende regeerders in het Midden-Oosten geen gebruik zouden maken van dit wijdverspreide volkse geloof in het strafrecht. Regering en oppositie gebruiken deze kwestie in hun propaganda. Regeringen zijn hier in het voordeel. Die kunnen met veel vertoon een dief in het openbaar de hand laten amputeren. Het enige slachtoffer is de dief, en die maakt deel uit van een beroepsgroep waarmee zittende regeringen meestal toch al weinig mededogen hebben. De politieke voordelen zijn eminent. De regering betoont zich kampioen van de islam! De nieuwe tijd van rechtvaardigheid is nabij gekomen! De islam wordt toegepast! God is Groot!

Ook ten aanzien van alcohol, ontucht en vrijheid van meningsuiting is er weinig waar een moderne regering in het Midden-Oosten voor terugschrikt wanneer het kan helpen de islamitische fundamentalisten de wind uit de zeilen te nemen (of hen te bestrijden). Alles bij elkaar heeft dit soort maatregelen er inderdaad toe geleid dat het klimaat voor de fundamentalisten in de loop van de jaren '90 hier en daar wat minder gunstig is geworden. Een regering die 'islamitische' maatregelen neemt, wordt door meer onderdanen als 'hun' regering

gezien dan een regering die het nemen van zulke maatregelen nalaat. Het gevoel van uitsluiting wordt op die manier minder. De neiging tot een oppositiebeweging toe te treden dus ook.

Maar godsdienstig geïnspireerde oppositiebewegingen kunnen ook nog gevaarlijk zijn voor de stabiliteit van een regime wanneer ze kleiner aan het worden zijn – of misschien juist dan. Het is voor de regimes in het Midden-Oosten nog te vroeg om te juichen, maar enig defaitisme onder de fundamentalistische leiders in de Arabische wereld is begrijpelijk. Regering en fundamentalistische oppositie hebben fel gestreden om de macht, en hebben beide geprobeerd het religieuze *establishment* aan hun klant te krijgen. Het lijkt nu wel of de islamitische geestelijke leiders in het Midden-Oosten degenen zijn die in de eenentwintigste eeuw met die winst gaan strijken.

Intern gericht

Geen van deze vier spelers (de islamitische religieuze leiders, de lokale gesecculariseerde elites, de fundamentalistische voorhoede en de vaak radeloze bevolkingen van de Arabische wereld) heeft veel oog voor de buitenwereld en voor internationale betrekkingen. Zoals haast iedereen in de Derde Wereld willen talloze jongeren emigreren naar Europa en Amerika, omdat ze verwachten daar een menswaardig leven in de moderne zin van het woord te kunnen opbouwen. De lokale regeringen zien zo'n surplus graag vertrekken, maar het is de vraag hoe welkom deze jongeren zijn in de landen waar ze heen willen. Hier liggen uiteraard potentiële bronnen van grote onrust, die zijn weerslag kan hebben op de betrekkingen van het Westen met de Arabische wereld.

De islamitische fundamentalistische strijders eisen dat Europa en Amerika hen steunen in de strijd tegen het kwaad (d.w.z. de zittende regeringen). Europa en Amerika voelen daar niets voor, en hebben er zelfs moeite mee neutraal te blijven – het liefst zouden ze de (ondemocratische) lokale regeringen in het Midden-Oosten gewoon steunen. Uiteraard is het mogelijk dat zulke steun tot sancties van de kant van de fundamentalisten kan leiden. Het is weinig sympathiek, maar hoe minder steun het Westen zijn bondgenoten in het Midden-Oosten geeft, hoe minder kans er is op terroristische repercussies.

Islamitische religieuze leiders zien niet zoveel in de huidige golven van emigratie vanuit de Arabische wereld naar Europa, al was het alleen maar omdat dat hun eigen positie verzwakt. (Zonder parochianen kan je nu eenmaal geen pastoor zijn.) Eigenlijk rekenen zij erop dat hun invloed blijft groeien, en dat vinden zij uiteraard een gezonde ontwikkeling. In hun door de islamitische theologie bepaalde denkwereld is in wezen geen plaats voor internationale betrekkingen. Heel de

wereld behoort immers aan God toe? Een regering hoort ook in haar contacten met andere regeringen alles te doen wat in het belang van de islam is. De details laten de god- en wetgeleerden graag over aan de beroepsbestuurders.

De zittende regeringen doen al het mogelijke om in de ogen van hun onderdanen een zo islamitisch mogelijke indruk te maken, omdat dat hun (van alle kanten aangetaste) gezag legitimeert. Dat leidt tot allerlei voor buitenstaanders verrassende vormen van samenwerking in internationale organisaties, waar de islamitische landen regelmatig als blok optreden. In hoeverre die samenwerking een echte machtsfactor is in de internationale betrekkingen, valt nog te bezien. Maar in Westerse ogen heeft dit soort samenwerking geen erg fraaie invloed op allerlei discussies over mensenrechten en vrijheid van meningsuiting en van godsdienst. In de ogen van een gelovige is een vrijmoedige bespreking van zijn geloof al snel *defamation*, en de discussies over de *defamation of islam* en de *defamation of religion* die in 1999 bij de Verenigde Naties in Genève zijn gehouden, beloven wat dat betreft weinig goeds. Maar voor het winnen van respectabiliteit, in het Midden-Oosten een felbegeerd maar zeldzaam goed, is zulke internationale islamitische samenwerking, om binnenlandse politieke redenen, een noodzaak.

De enige factor die in de verre of nabije toekomst voor een ingrijpende verandering in het Midden-Oosten zou kunnen zorgen, is de olie – of eigenlijk het wegvalen van de olie-inkomsten. Zolang Europa, Amerika en Japan bereid blijven de Arabische olie te kopen, verandert er niets in het Midden-Oosten. Maar wanneer er een alternatief zou zijn voor de import van petroleum uit de Arabische wereld, komen de meeste regimes daar zonder geld te zitten. Dan zouden ze met een voor hen nieuwe situatie geconfronteerd worden: ze zouden gedwongen zijn de maatschappijen waar zij over heersen zo te hervormen, dat de bevolkingen, anders dan nu het geval is, in de gelegenheid worden gesteld productieve activiteiten te ontplooiën waarop de regeringen belastingen kunnen heffen. In het Westen is het politieke ideaal 'No taxation without representation', maar in de islamitische wereld is de praktijk 'Representation without taxation'. Wanneer daarin verandering komt, zal dat tot grootscheepse, onvoorspelbare mentaliteitsveranderingen leiden. De profetische woorden van Joop den Uyl bij de oliecrisis van 1973: 'het zal niet meer worden zoals het geweest is', komen dan eindelijk uit.

Afghanistan

God mag de fundamentalisten in het Arabisch Midden-Oosten dan kennelijk niet zeer gunstig gezind zijn (anders had hij hun inmiddels de overwinning wel

geschonken) – in Afghanistan is er nog onzekerheid over aan wiens kant de Almachtige nu precies staat. Ook bij de buurlanden van Afghanistan is na de val van de Sovjetunie het machtsevenwicht nog lang niet gevonden. Veel nieuwe ideologische bagage is er in de regio niet aanwezig, en alleen al daardoor staan de fundamentalistische theoretici sterk. Alleen zij weten hoe een maatschappij moet worden ingericht. Alleen zij weten hun aanhang te organiseren en te mobiliseren. De economische en sociale omstandigheden in die regio (smokkel, opiumteelt, *clan*-solidariteit) werken hun bovendien niet tegen. Fundamentalistisch succes in deze regio van Centraal-Azië is haast ondenkbaar zonder de aanwezigheid van een geniale leider die kan zorgen voor de totstandkoming van een brede coalitie die de macht kan overnemen, en die dan vervolgens deze coalitie van onwelkome, on-islamitische elementen zuivert, zoals Khomeini gedaan heeft met behulp van de gijzeling van de Amerikaanse Ambassade in Teheran. Die gijzeling begon 4 november 1979, en heeft 444 dagen geduurd. Daarna had Khomeini iedere medestander die hem inmiddels onwelkom was weten te compromitteren met materiaal dat al dan niet uit de archieven van deze ambassade afkomstig was.

Irak

Een eventueel succes van de islamitische fundamentalisten in en rond Afghanistan zal zeker effect hebben op de rest van Centraal-Azië, tot in Irak toe. Het is niet idiotoot om bang te zijn voor Irak. Gevreesd worden is bovendien precies wat het Iraakse regime wil. Als het Westen en Israël zich zorgen maken over de Iraakse atomaire, biologische en chemische wapens, geeft dat de Iraakse leiders een grimmig genoegen. Het is niet waarschijnlijk dat het Iraakse bewind gevoelig is voor iets anders dan de realiteit van machtsverschillen. Het gevoel door het Westen gekwetst en geschoffeerd te zijn, is misschien in oorsprong wel een creatie van de propagandisten, maar het is een vorm van pan-Arabische *agitprop* die wel door heel veel mensen inmiddels wordt geloofd en serieus genomen. De verdwijning van de *agitprop*-specialisten in Bagdad betekent zeker niet dat dit gevoel direct is weggenomen. Dat kan nog tot allerlei moeilijkheden leiden wanneer de verhoudingen in de regio zich eenmaal gaan normaliseren. De godsdienstige bewegingen binnen Irak zijn voor zover bekend geen factor meer, maar zodra de pragmatici die nu in Bagdad aan de macht zijn ten val komen, zal dat haast zeker veranderen.

Fundamentalisme elders

Toch is het niet alleen de wereld van de islam die het moeilijk heeft met anti-moderne fundamentalisten die

de moderne grens tussen politiek en godsdienst niet willen erkennen. Zelfs de Verenigde Staten kennen wat dit betreft een probleem. De fundamentalisten in de Verenigde Staten hebben tot op de dag van vandaag het thema van de evolutie niet kunnen loslaten. Augustus 1999 heeft de Kansas Board of Education met zes tegen vier stemmen bepaald dat Darwins evolutietheorie geen deel mag uitmaken van het onderwijsprogramma van scholen in de staat Kansas. *School boards* in Arizona, Alabama, Illinois, New Mexico, Texas en Nebraska hebben de afgelopen jaren met wisselend succes pogingen ondernomen in hun dioceses hetzelfde verbod te bewerkstelligen. In de zomer van 1999 gehouden Gallup polls laten overigens zien dat 44% van alle Amerikanen van oordeel is dat de schepping van de wereld heeft plaatsgevonden zoals de fundamentalisten geloven dat het gegaan is: zonder evolutie.

De Amerikaanse vice-president (en presidentskandidaat) Al Gore heeft in de laatste dagen van augustus 1999 dan ook zijn steun gegeven aan het recht van Amerikaanse scholen om *creationism* te onderwijzen, een min of meer wetenschappelijke onderneming die 'Darwin' wil weerleggen. De reactie van Gore betekent dat iemand die als weinig weet, of hoort te weten, wat Amerikanen denken, de christelijke fundamentalisten als politieke factor volstrekt serieus neemt. Dat belooft weinig goeds voor het moderne karakter van de politieke opvattingen van de Amerikaanse regeringen in de nabije toekomst. Of zou een Republikeinse presidentskandidaat wat dit betreft moderner zijn?

Ook een andere christelijke fundamentalistische obsessie, de abortus, speelt in de Verenigde Staten nog steeds een rol van belang. In het midden van de jaren '90 hebben activisten medewerkers van abortusklinieken vermoord, en de laatste tijd circuleren op internet *hit lists* van aborteurs die naar fundamentalistisch idee de doodstraf verdienen. Toch gloort er ook hier het begin van verandering. Net als de islamitische fundamentalistische bewegingen zijn ook de fundamentalisten binnen het christendom van aard aan het veranderen, zoals iedereen weet die de laatste tijd wel eens naar de Evangelische Omroep heeft gekeken. Zo langzamerhand gaat het niet meer alleen om rechtschapenheid, abortus, euthanasie en de uitleg van het bijbelboek Genesis. Eindtijdverwachtingen zijn de laatste decennia een grotere rol gaan spelen, net als charismatische 'bovennatuurlijke bijzondere gaven van de Heilige Geest'. Ook hier zou het uitblijven van bevredigende, reële politieke successen een reden kunnen zijn voor de transformatie van de aard van de beweging. Godsdienstig enthousiasme is, wanneer de komst van Gods koninkrijk op aarde uitblijft, nu eenmaal moeilijk vol te houden. Het dagelijks leven vraagt dan zo zijn tol. Zo'n van oorsprong fundamentalistische beweging, die langzaam in culturele zin transformeert, en steeds meer 'zui-

ver religieus' wordt, heeft uit de aard der zaak steeds minder belang voor de internationale betrekkingen.

De invloed van de joodse fundamentalisten op de internationale en nationale politiek van Israël is eveneens minder aan het worden. Na een periode van hysterische triomf tijdens de regering-Netanyahu zijn de joodse extremisten in Israël er slecht aan toe sinds in 1999 de regering-Barak aan het bewind is gekomen. Bovendien is de Israëlische regering het afgelopen jaar druk bezig geweest de geschiedenisboekjes in Israël aan te passen aan moderne inzichten. Dat lijkt een onbetekenende, schoolse affaire, maar het is dat niet. Joodse fundamentalisten beroepen zich op de geschiedenis bij het stellen van hun harde eisen. Wanneer die geschiedenis op een controleerbare en fatsoenlijke manier herschreven wordt, verliezen de aan die geschiedenis ontleende ideologische argumenten hun geldigheid. Dat zal misschien de huidige moordzuchtige kampioenen van het joods fundamentalisme, mensen als Yigal Amir, niet van mening doen veranderen, maar het maakt het moeilijker nieuwe toetreders tot de joodse fundamentalistische bewegingen te werven.

Tot slot

Zal het moderne fundamentalisme als maatschappelijk-politieke factor ten grave worden gedragen? Tegenover de terugval van het fundamentalisme staat haast zeker een wereldomvattende opleving van mildere, minder militante vormen van vroomheid. Het islamitisch fundamentalisme in de Arabische wereld is in tweeën uiteengevallen: de ene groep werkt toch maar met de regering samen, en is getransformeerd tot een politieke partij. De andere groep is vervallen tot primitieve rebellie. Het islamitisch fundamentalisme in en rond Afghanistan heeft zich nog niet goed uitgekristalliseerd. De christelijke fundamentalisten gaan meer en meer op in de bredere charismatische, evangelische beweging en verliezen daarmee veel van hun invloed op het Amerikaans buitenlands beleid. Het joodse fundamentalisme wordt door de Israëlische regering openlijk tegengewerkt.

De nog steeds beroemde Nederlandse arabist, indoloog en islamoloog Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936) heeft over radicale, religieus geïnspireerde politieke bewegingen eens gezegd dat zulke bewegingen een 'telkens de bestuurders verschalkende vijand' vormen. Hij had gelijk.

Over de auteur

DR HANS JANSEN is universitair docent Talen en Culturen van het Islamitisch Midden-Oosten aan de Universiteit Leiden.

De Verenigde Naties na honderd jaar

NICO SCHRIJVER

BIJ HET HONDERDJARIG BESTAAN VAN DE VERENIGDE NATIES in 2045 waren de leden dan eindelijk bereid gebleken de stoute schoenen aan te trekken: het honderd jaar oude VN-Handvest werd ingrijpend gewijzigd. Veel dor hout werd gekapt, nieuwe realiteiten hadden hun beslag gekregen. Geschrappt werden de bepalingen over zich niet-zelfbesturende gebieden en 'de vroegere vijanden', terwijl die over vrede en veiligheid, internationale economische en sociale samenwerking en ... lidmaatschap ingrijpend werden herzien. De eerste waren reeds kort na de oprichting van de volkerenorganisatie vrijwel dode letters geworden. De andere waren door de feiten volstrekt achterhaald, al had het nog tot na het 65-jarig bestaan in 2010 geduurd voordat Duitsland en Japan tot de kring van permanente leden van de VN-Veiligheidsraad waren toegelaten. Dit te zamen met India, Nigeria en Brazilië, die voor de eerste én tweede termijn van tien jaren (2008-2017 resp. 2018-2027) de aan hun continent toegekende vaste zetels in de Raad mochten bezetten. Maar van het beoogde toerbeurten met hun begerige burens (resp. Pakistan, Zuid-Afrika en Argentinië) was het niet meer gekomen.

Waterscheiding

Het jaar 2025 bleek een *annus horribilis*. De klimaatverandering had zich in volle ellende aangediend. Velen hadden al in de 20ste eeuw gewaarschuwd voor grote gevaren, maar verantwoordelijke politici in industrie- en ontwikkelingslanden hadden hun verantwoordelijkheid jegens toekomstige generaties, alsmede natuur en milieu niet waargemaakt, Kyoto-, Victoria- en Venetië-protocollen ten spijt. De flinterdunne ozonlaag was nu wel op zeven plekken gebroken. In het overbevolkte Mexico-stad was door sociale onlusten het vuur in de pan geslagen; dit verspreidde zich naar andere Latijns-amerikaanse metropolen. De Kaukasus stond opnieuw in brand, terwijl ook China en India elkaars radarinstallaties met e-stralen probeerden te vernietigen. Dit dwars over het pas onafhankelijke, maar straatarme en vrijwel

vergeten Tibet heen. Een geweldige sterrenregen was neergedaald, goddank in de Stille Oceaan ter hoogte van het nog altijd Franse eiland Clipperton. Maar de verschijning zelf zaaide paniek en was zichtbaar door de vernietiging van veel daar aanwezige OTEC-installaties voor energieopwekking uit temperatuurverschillen in de oceanen. Als klap op de vuurpijl daalde de wereldhandel sterk. De tien plagen van Egypte waren losgebarsten.

Pretoria 2026

De gebeurtenissen in 2025 hadden een schokeffect en resulteerden in een over de hele wereld gedragen initiatief voor een Toekomstconferentie. Centraal stonden het Beheer van de Aarde en de Toekomst van de Mensheid. Leiders van de grote wereldgodsdiensten, directeurgeneraal van internationale organisaties, *captains of industry*, vakbondsleiders en spraakmakende leiders van burgerbewegingen (o.a. voor de rechten van de mens, tegen racisme en voor behoud van biologische diversiteit) kwamen bijeen met de leiders van de meeste van de inmiddels 248 staatsverbanden. Plaats van samenkomen was Pretoria. Hoewel de belangen, normen en waarden en de mede daarop gebaseerde moderne scenariostudies op de handpalmcomputers van de deelnemers sterk verschilden, waren zij zich allen zonder uitzondering sterk bewust van de grote uitdagingen waarvoor zij zich gezamenlijk gesteld zagen. Eenentwintig dagen werd er geconfereerd, een eeuwenlange vorm van overleg die niet in onbruik was geraakt, hoe modern de technische hulpmiddelen ook waren geworden. Besluiten konden alleen bij consensus genomen worden, hetgeen door de ernst van de situatie wonderwel gelukte. De bijna 450 deelnemers legden grote nadruk op respect voor de rechten van de mens en voor de integriteit van natuur en milieu, op vrede en veiligheid, op de noodzaak van internationale samenwerking tussen alle betrokkenen en op de urgentie van stoutmoedige initiatieven en nadere ontwikkeling en naleving van het vol-

kenrecht. Besloten werd voor de grote vraagstukken enkele nieuwe Autoriteiten op te richten: een Armoedebestrijdingsautoriteit, een Financieel-Monetaire Autoriteit, een Cultuur- en Wetenschappenautoriteit en een Wapenbeheersingsautoriteit. Voorts werden het Multilateraal Milieu Agentschap, het Hoge Commissariaat voor de Rechten van de Mens, de VN-Veiligheidsraad en het Internationaal Gerechtshof radicaal hervormd.

Representativiteit en legitimiteit

'Pretoria 2026' kwam te boek te staan als een van de grote conferenties in de geschiedenis van de wereld, in betekenis vergelijkbaar met Münster en Osnabrück (1648), Wenen (1815), Versailles (1918) en San Francisco (1945). De grote doorbraak bij dit alles was wel de volwaardige plaats voor internationale organisaties, bedrijfsleven, spirituele en burgerbewegingen in internationaal overleg en besluitvorming. Het monopolie van staten daarbij, vooral bekrachtigd bij de Vrede van Westfalen in 1648, was al lange tijd vooral een formaliteit geweest. Rond de eeuwwisseling had de statengemeenschap via mislukte OESO-onderhandelingen over een Multilaterale Overeenkomst inzake Investerings (MAI) en gestrande besprekingen over een millenniumronde in het kader van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) al de bittere les moeten trekken dat nieuwe regelgeving niet tot stand komt indien belanghebbende en geïnteresseerde partijen, inclusief ontwikkelingslanden, niet op enigerlei wijze bij overleg over onderwerpen die hen aangaan worden betrokken. In rap tempo waren representativiteit en legitimiteit steeds belangrijker kwaliteitseisen aan internationaal overleg en besluitvorming geworden. Het lidmaatschap van de Verenigde Naties werd nu opengesteld voor internationale organisaties, het Vaticaan en andere wereldgodsdiensten, organisaties van het internationale bedrijfsleven en vakbonden, alsmede voor een aantal overige, deels ideële, niet-gouvernementele organisaties. Een nawee van het oude systeem was wel dat staten in een afzonderlijke vergadering bij tweederde meerderheid konden bepalen welke organisaties of bewegingen nog konden worden toegelaten tot de VN-kring.

Voorts werd het Internationaal Gerechtshof in Den Haag ingrijpend hervormd. Allereerst werd het *locus standi* tot alle leden van de vernieuwde VN uitgebreid. Wel bleef de eis dat op z'n minst één van de partijen van een geschil voor het Hof een staat moest zijn. Daarmee werd de actieradius van het Hof als relevant forum voor vreedzame geschillenbeslechting tussen staten, volken en internationale organisaties enorm uitgebreid. In de tweede plaats werden het Internationaal Gerechtshof en het Internationale Strafhof, dat internationale strafrechtspraak over personen pleegde, samengevoegd. Aldus ontstond er een nauwe samenhang tussen preventieve en repressieve rechtspraak.

Veiligheidsraad in nieuwe rol en nieuw jasje

Ook de VN-Veiligheidsraad werd ingrijpend gewijzigd. Allereerst in functies en bevoegdheden. Rond de eeuwwisseling was nog eens te meer gebleken hoezeer vrede en veiligheid nauw samenhangen met de problematiek van de rechten van de mens. Bovendien was aan het begin van de eeuw meer praktisch inzicht ontstaan over hoe armoede en onderontwikkeling een voedingsbodem voor mensenrechtenschendingen en geweld vormden. Het interessante Afrika-rapport uit 1999 van de toenmalige VN-secretaris-generaal, de Ghanees Kofi Annan, had al tot dat inzicht geleid, maar eerst hadden onderontwikkeling, armoede en mensenrechtenschendingen nog als zwammen door regio's van Afrika kunnen tieden, alvorens de 'internationale gemeenschap' betekenisvolle actie ondernam. Na vele beperktere VN-vredebevarende operaties leidde het tot een serie 'vredesopbouw'-operaties (bij wijze van preventie of als *post-conflict peace-building*), die vredeshandhaving, bestuursondersteuning en wederopbouw hulp verenigden. In 2005 leidde het ook alsnog tot een nieuw structureel Ontwikkelingssamenwerkingsakkoord tussen de Europese Unie en de Europese ex-koloniën in Afrika, de Caraïben en het gebied van de Stille Oceaan. De overige minst ontwikkelde landen in de wereld, waaronder Bangladesh en Nepal, konden zich daarbij aansluiten. Dit Lomé V-akkoord werd voor onbepaalde tijd gesloten, maar werd wel herhaaldelijk aan Herzieningsconferenties onderworpen. Ook hier breidde de cirkel van deelnemers zich uit tot internationale organisaties en organisaties uit de samenleving van de desbetreffende landen.

De VN-Veiligheidsraad had zich geleidelijk een steeds meer coördinerende en sturende rol aangemeten bij armoedebestrijding, ontwikkelingssamenwerking en het bevorderen van respect voor de rechten van de mens. Aldus werd het takenpakket van de Raad steeds breder en was deze meer en meer in het vaarwater gekomen van de Economische en Sociale Raad van de Verenigde Naties (ECOSOC), die in de oorspronkelijke hoofdstukken IX en X van het VN-Handvest een belangrijke rol op het terrein van internationale economische en sociale voorziening ten behoeve van vrede en veiligheid was toegedicht (zie in het bijzonder art. 55 VN-Handvest, 1945). Evenals bij ECOSOC bleef ook bij de Raad lange tijd een zwakke stee het gebrek aan werkelijk sturende bevoegdheden om staten, internationale organisaties en andere relevante actoren, zoals het bedrijfsleven, tot een bepaald beleid aan te zetten.

Het rampjaar 2025 bracht daar evenwel verandering in. Het leidde tot topbijeenkomsten van de Raad met de meest relevante instellingen op sociaal-economisch, milieu- en ontwikkelingsterrein, zowel gouvernementele als niet-gouvernementele. Vanaf toen werd het een vaste gewoonte dat hun leiders op gezette tijden

bijeenkwamen om voortgang en aanpassing van het overeengekomen programma voor vrede, welvaartsvoorziening en milieubehoud te bespreken. Het leidde o.a. tot invoering van een internationale belasting op toegevoegde waarde, de IBTW, van 2,5% op alle internationaal verhandelde goederen en diensten, inclusief het kapitaalverkeer. Deze belasting bracht enorme sommen geld op, in vergelijking waarmee de beetjes *Official Development Assistance*-gelden die enkele noordelijke landen waren blijven geven voor armoedebestrijding, volstrekt in het niet vielen. De Veiligheidsraad ontwikkelde zich nu steeds meer als een relevant forum van ook wereldeconomisch overleg. Aanvankelijk kwam hij daardoor in botsing met de oude Groep van Zes, die omstreeks 2020 bestond uit de Verenigde Staten, de EU, Japan, Rusland, China en het Verenigd Koninkrijk. Het gebrek aan representativiteit en legitimiteit, alsmede de grote rivaliteit tussen de drie Aziatische leden, brak deze Groep evenwel steeds meer op. Na 2025 kwijnde deze ondemocratische relikwie van de tweede helft van de 20ste eeuw dan ook weg.

Handvestwijziging

Deze grote wijzigingen en de nieuwe praktijk van na Pretoria 2026 kregen hun beslag in een omvangrijke Handvestherziening waartoe bij het honderdjarig bestaan van de VN in 2045 besloten werd. De Veiligheidsraad bleef zijn naam behouden, maar werd in feite een soort overkoepelende autoriteit met bredere functies op het terrein van vredes- en welvaartsvoorziening, rechten van de mens en milieubehoud. De Raad ging 35 leden tellen: naast het bestaande aantal van 21 staten (10 permanente en 11 niet-permanente), kregen zeven internationale organisaties en zeven niet-gouvernementele organisaties van transnationale ondernemingen, vakbonden en burgerbewegingen een zetel. Voor besluitvorming over inhoudelijke onderwerpen was een meerderheid van 25 stemmen vereist, waarin alle drie geledingen vertegenwoordigd moesten zijn. Drie of meer permanente leden konden de besluitvorming blokkeren door een gezamenlijk veto uit te spreken, een andere nawee van het 'oude statensysteem'.

Nationale staat toch onmisbaar

Ondanks al deze grote veranderingen in de internationale samenwerking bleef ook in de eerste 50 jaar van de 21ste eeuw de nationale staat overeind. Evenals in vorige perioden namen velen aanstoot aan het logge apparaat, dat bureaucratisch en moeilijk wendbaar bleef. Maar de representatieve, beschermende én verzorgende functies bleken niet op herkenbare wijze geheel door andere instanties te kunnen worden overgenomen. Toch kon men niet langer stellen dat er een 'wereld van sta-

ten' bestond. Zo waren er op sociaal-economisch en veiligheidsgebied verregaande vormen van samenwerking en integratie tot stand gekomen, vooral ook uit bittere noodzaak van schaalvoordelen en vermindering van competitie. Daarbij was voortgebouwd op de EU, de Amerikaanse vrijhandelszone AFTA, het South Pacific Forum, de Gemeenschap van enkele Oosteuropese en Centraal-aziatische staten en de Afrikaanse Economische Gemeenschap. Met de niet-gouvernementele belangenorganisaties vormden zij ook de kern van het lidmaatschap van de wereldomvattende gespecialiseerde organisaties, zoals de Financieel-Monetaire Autoriteit en het Milieuagentschap. Maar een *wereldregering* was er niet gekomen. Zelfs in het digitale tijdperk van de 21ste eeuw wilden mensen en volken zich nu eenmaal met een vaderland met een eigen grondgebied, taal en cultuur kunnen blijven associëren.

Over de auteur

DR. N.J. SCHRIVER is hoogleraar volkenrecht aan de Vrije Universiteit Amsterdam en het Institute of Social Studies te Den Haag.

Wereldleiders staan voor moeilijke keuze

COBY VAN DER LINDE

DE 28STE JAARVERGADERING VAN DE INTERNATIONALE ECONOMISCHE COÖRDINATIE AUTORITEIT (*International Economic Co-ordination Authority*; IECA) zal zich in de bijeenkomst van mei 2050 weer over de afstemmings- en uitvoeringsproblemen van de dochterinstituten moeten buigen. Deze zijn voortgekomen uit de in de vorige eeuw opgerichte VN-instituten, die alleen nog vaag in naam herkenbaar zijn. Tegenwoordig zijn er de volgende organisaties: milieu en handel (*World Environment and Trade Organization*; WETO);¹ monetair beleid en banken (*International Monetary Authority*; IMA);² en grondstoffen, arbeid en mensenrechten (*World Resources Organization*; WRO). Ondanks de verregaande bevoegdheden van de IECA het beleid van de verschillende organisaties op elkaar af te stemmen, is het de autoriteit sinds haar oprichting in 2022 niet gelukt een coherent beleid te ontwikkelen dat aan de uiteenlopende belangen van de lokale gemeenschappen voldoende recht doet. Niet alle gemeenschappen kunnen even gemakkelijk voldoen aan de regels voor produktie en handel. Deze regels staan de produktie en handel in goederen en diensten alleen toe indien in ruil hiervoor het milieu hersteld wordt volgens de WETO-normen. Dit heeft weliswaar geleid tot een geweldige groei van oerwouden en bebossing in de officiële wereld en heeft de lucht- en waterkwaliteit sterk verbeterd, maar het heeft ook de voor consumptie beschikbare goederen in sommige gemeenschappen sterk beperkt. De WETO-regelgeving is erg streng en niet iedere gemeenschap beschikt over voldoende middelen om aan de strenge eisen te voldoen. Zij heeft ertoe geleid dat de welzijnsverschillen tussen de gemeenschappen in de officiële wereld, gemeten in milieupunten, zijn afgenomen, maar de verschillen in consumptiemogelijkheden zijn juist toegenomen.

In de niet-officiële wereld zijn die verschillen nog groter. Sommige gemeenschappen hebben kans gezien een grote mate van welvaart, gemeten in zowel milieupunten als in consumptiemogelijkheden, te behalen, o.a. door het niet-reglementair handeldrijven met enkele gemeenschappen in de officiële wereld. Andere

gemeenschappen zijn door oorlog en ziekte al bijna 45 jaar tot een staat van complete chaos vervallen.

De institutionele structuur van de officiële wereld is nu onder druk komen te staan door de toenemende concurrentie van enkele niet tot de officiële wereld behorende gemeenschappen, die door middel van onderling vrij handels- en kapitaalverkeer een steeds sterker blok vormen. Verontrustend is dat deze gemeenschappen zonder de strenge milieuhandelsregels van de WETO toch in staat zijn milieudegradatie te voorkomen door de milieukosten adequaat door te berekenen in de kostprijs van goederen en diensten. Verder bleek dat de kostprijsberekening producenten aanzette tot technologische innovaties die de druk op het milieu hebben verminderd. Deze ontwikkelingen zijn met argusogen gevolgd door een aantal gemeenschappen in de officiële wereld, die in de loop der tijd meer twijfels kregen over de aanpak van de IECA en haar dochterorganisaties. In een aantal gemeenschappen, verspreid in de officiële wereld, is zelfs in de loop der jaren een informele economie ontstaan door handel te drijven met deze niet-aangesloten gemeenschappen. Zo is vastgesteld dat de gemeenschappen de *Braves*, de *Red Sox*, de *Cubs*, de *Dodgers*, de *Rockies* en de *Giants* handeldrijven met de verstoten *Yankees City*, *Philly Land* en *Marlins Moerasland*. In het voormalige Euroland is iets soortgelijks aan de gang.

Een ander probleem is dat sommige gemeenschappen in zulke kleine eenheden zijn uiteengevallen, dat zij constant op voet van oorlog met elkaar leven over de verdeling van de natuurlijke hulpbronnen. Op vele plaatsen in de wereld hebben gemeenschappen het recht in eigen hand genomen en wordt de uitvoering van het IECA-beleid belemmerd. De grote aantallen conflicten tussen lokale gemeenschappen hebben omstreeks 2034 het bestaan van de officiële wereld bedreigd door een toenemende verspreiding van deze conflicten. Teneinde dit gevaar te beperken, is een Internationale Vredesmacht (*International Armed Forces for Peace*; IAFP) opgericht. Anno 2050 beperkt de IAFP echter de effec-

tiviteit van het IECA-beleid. De IAFP heeft de bevoegdheid gekregen, uit hoofde van de handhaving van internationale vrede, het beleid van de IECA tijdelijk buiten werking te verklaren. Aangezien de onrust in de wereld zeer groot is door op drift geraakte gemeenschappen, is de effectieve zeggenschap over de internationale economie beperkt geworden tot de nog slechts 56 bij de IECA aangesloten enclaves van de officiële wereld. Deze enclaves zijn over de continenten verspreid en behoeven continue bewaking door de internationale vredesmacht. Bovendien kan de IAFP met prioriteit een beroep doen op grondstoffen, arbeid en financiële middelen voor de instandhouding van de wereldvrede. In de afgelopen jaren heeft de IAFP gemiddeld 25% van de beschikbare grondstoffen, 43% van de beschikbare arbeidskrachten en 52% van de beschikbare financiële middelen gevorderd voor vredesoorlogen en vredeshandhaving. En de kosten nemen nog steeds toe.

De 56 enclaves hebben grote moeite deze last te dragen en vrezen dat bij onveranderd beleid op korte termijn nog eens 14 verzwakte enclaves aan ongereguleerde handel en kapitaalverkeer met de niet-gebonden gemeenschappen ten prooi zullen vallen. Na de succesvolle beginjaren van de door de IECA ingestelde nieuwe internationale economische orde, waarin met voortvarendheid de regulering van de economie ter hand is genomen, onttrekt een steeds groter gedeelte van de gemeenschappen zich aan de regelgeving. De vermeende successen van een aantal niet tot de officiële wereld behorende gemeenschappen, die verenigd zijn in het los-vaste verband van de Niet Beperkende Autoriteit (NBA), zaaien twijfel over de koers van de IECA en weken landen los uit de officiële wereld.

De vraag is hoe het zo ver heeft kunnen komen. De IECA en de IAFP zijn destijds opgericht om de institutionele imperfectie van de oude internationale economische orde op te lossen en het hoofd te kunnen bieden aan de afnemende draagkracht van het beleid van oude instituties als IMF en WTO. Hun streven naar vrij kapitaalverkeer en vrijhandel stuitte op zoveel verzet van allerlei *single-issue*-organisaties (NGO's), dat effectieve handhaving van de internationale economische regelgeving onmogelijk was geworden. De publieke opinie keerde zich steeds meer tegen de grote fluctuaties in welvaart als gevolg van grote internationale economische schokken. De globalisering had een toenemend gevoel van onzekerheid gecreëerd, waardoor de roep om protectionisme steeds sterker werd. Traditionele vakorganisaties gingen zich op humanitaire gronden opwerpen voor internationale arbeidsvoorwaarden. De legitieme eisen aan het begin van de 21ste eeuw werden echter al gauw tot handelsbeperkende maatregelen in het daaropvolgende decennium. De ontwikkelingslanden gleden langzaam af in de niet-officiële wereld van de jaren 2030. De mislukking van de WTO-han-

delsronde in Seattle in 1999 bleek een eerste teken te zijn van de opkomst van het bureaucratische handelsstelsel. Ook milieunormen kregen een sterk handelsbeperkend karakter, terwijl deze juist een bron van vooruitgang hadden moeten zijn voor geïndustrialiseerde zowel als ontwikkelingslanden. Initiatieven daarvoor waren er aan het eind van de 20ste eeuw te over, maar uiteindelijk won de onzekerheid de publieke opinie.

Aan het eind van de vorige eeuw werd, als gevolg van een crisis in Azië, al duidelijk dat de financiële faciliteiten die beschikbaar moesten zijn om het hoofd te bieden aan een dergelijke crisis, een steeds groter beslag op de middelen zouden leggen. De bereidheid deze middelen ter beschikking te stellen nam af naarmate bleek dat armoede, milieudegradatie en mensenrechtenschendingen als gevolg van deze soorten van economische schokken niet minder werden en de voorwaarden waaronder de middelen beschikbaar werden gesteld als ongewenste politieke inmenging werden gezien. In landen waar het voormalige IMF stabilisatieprogramma's had ingevoerd, kalfde de natie-staat steeds verder af en moesten de belangrijkste donateurs van de stabilisatieprogramma's steeds vaker ook militair optreden om IMF-programma's kracht bij te zetten. De geloofwaardigheid van het IMF brokkelde als gevolg daarvan steeds verder af.

Het einde van de oude orde werd in 2029 definitief ingeluid door een grote economische crisis in de toenmalige Verenigde Staten (VS). De afhankelijkheid van deze belangrijke grote mogendheid op economisch, technologisch en militair gebied was zo sterk, dat alle landen in een diepe depressie werden meegesleept. De besluiteloosheid van de voormalige Europese Unie van 22 landen was toen al zo groot, dat het drie jaar duurde vooraleer er beseft werd dat de economie in een depressie verkeerde, en toen was het al te laat voor maatregelen. Het voormalige Japan was te verzwakt door jaren van massale overheidsstimulering van de economie, zodat geen enkel initiatief om de globale economie te redden van dit land te verwachten viel. Nog steeds was het probleem van de insolvabele banken niet geheel opgelost; in de laatste 35 jaar had het meer dan twee kwartalen groei achter elkaar niet meer bereikt. De last van het keren van het economisch tij kwam daardoor geheel op Brazilië en Rusland neer. Hoewel deze twee landen samen met IMF en Wereldbank kans zagen de globale economie van de officiële wereld nog enkele jaren aan te jagen, waren hun inspanningen uiteindelijk tevergeefs.

Tegelijkertijd sloten allerlei lokale gemeenschappen zich aan bij de alternatieve leefverbanden van de NGO's, waardoor een alternatief circuit van economische regelgeving was ontstaan. De invloed van organisaties als *Red de Aarde*, *Red de mens* en andere toenmalige NGO's was zo groot geworden, dat de enig logische stap

was het opnemen van deze NGO's in de wereldbestuursstructuur, zodat er weer effectief internationaal economisch beleid kon worden nagestreefd. Daarmee kwam echter een einde aan het vrij kapitaal- en handelsverkeer en ging de wereld over op een bureaucratisch economisch systeem, waarbij het principe dat iedere vraag zijn eigen aanbod schept niet langer werd getolereerd en werd vervangen door: iedere vraag schept zijn eigen milieu- en mensnormen en een daarvan administratief afgeleid aanbod.

Inmiddels is er een levendige discussie losgebrand tussen Jozef Steeklig van Mile High University en Peter Kroegman van New Yankee University over de wijze waarop de welvaart van de gemeenschappen gewaarborgd en een reïntegratie van de officiële en de niet-officiële wereld bewerkstelligd kan worden. De uitkomst van dit debat wordt door velen met grote aandacht gevolgd en zal naar ieders overtuiging de agenda

van de IECA- bijeenkomst van mei 2050 in belangrijke mate bepalen. ■

Noten

- 1 In de WETO zijn verschillende private en publieke milieu-organisaties opgegaan, zoals de FCCC, Greenpeace, Safe the Earth, het Wereld Natuur Fonds, enz., de Wereldhandelsorganisatie (WTO), en VN-organisaties op het gebied van industrie en ontwikkeling.
- 2 IMA is een fusie tussen het IMF, de Wereldbank en de Bank of International Settlements te Bazel.

Over de auteur

DR COBY VAN DER LINDE is hoogleraar in de internationale politieke economie aan de Universiteit Leiden en is als *senior fellow* verbonden aan de afdeling Onderzoek van het Instituut Clingendael.

EEN LANDKAART IS UITERLIJK VERTOON. IS ER EEN BETERE

NGIZ

NEDERLANDS GENOOTSCHAP VOOR INTERNATIONALE ZAKEN

NGIZ Lezingenprogramma januari 2000

DEN HAAG

Onderwerp: Transatlantic Relations and European Security Policy; An American View
Spreker: Dr James A. Thomson, president and chief executive officer of RAND (Research and Development)
Co-referenten: Michiel Patijn (VVD) en Bert Koenders (PvdA)
Datum: maandag 17 januari

De lezing wordt gehouden van **20.00-21.30 uur** in **Hotel Sofitel (Babylon) Den Haag** (naast NS-Centraal) en is voor leden van NGIZ en SIB vrij toegankelijk, zonder aanmelden. Overige belangstellenden zijn welkom na aanmelden.

AMSTERDAM

Onderwerp: Europese Defensiepolitiek
Spreker: Prof. mr Paul J. Teunissen, bijzonder hoogleraar Sociologie van de Internationale Betrekkingen, RU Groningen
Datum: donderdag 27 januari

De lezing wordt gehouden van **20.00-21.30 uur** in het gebouw van de **Universiteit van Amsterdam, Oudemanhuispoort 4** en is voor leden van NGIZ en SIB vrij toegankelijk, zonder aanmelden. Ook overige belangstellenden zijn welkom.

UTRECHT

Onderwerp: Terugblik op de democratie in de 20e eeuw
Spreker: Prof. Bart Tromp, Politieke Wetenschappen Universiteit Leiden en bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam namens het NGIZ
Datum: vrijdag 28 januari

De lunchlezing wordt gehouden van **12.15-14.00 uur** in **Huize Molenaar, Korte Nieuwstraat 6 (bij de Dom), Utrecht**.
Lunchkosten f 30,= (studenten f 10,=).

Aanmelden bij de secretaris van de afdeling: Dr H.A.H. Audretsch, tel/fax 030-2287408

Ons actuele programma kunt u ook naslaan op: www.clingendael.nl/ngiz.htm

Wanneer u zich als lid van het NGIZ aanmeldt, profiteert u van de voordelen van het lidmaatschap, zoals toegang tot alle NGIZ-bijeenkomsten en tot de bibliotheek van Instituut Clingendael. Verder ontvangt u een gratis exemplaar van de in druk verschenen lezing van Gerald Segal over de Crisis in Azië.

Jaarcontributie NGIZ lidmaatschap f 50,= (studenten f 25,=)

Secretariaat en ledenadministratie: J.M. Schneiders-van Schie, Postbus 93539, 2509 AM 's-Gravenhage, Tel.: di. t/m do. 9.00-14.00 uur: tel. 070-324 94 23/fax 070-324 02 64.

De Tweede Koude Oorlog

ROB DE WIJK

IN 2025, NU AL WEER 25 JAAR GELEDEN, VERSCHIEEN EEN geruchtmakende studie over het Nederlandse defensiebeleid rond de millenniumwisseling: *Onderweg naar morgen: de reorganisaties van de Nederlandse krijgsmacht rond de eeuwwisseling*. Daarin stond de anekdote hoe in 1999 per ongeluk het beginsel dat soevereiniteit ondergeschikt is aan humaniteit ongewild tot een hevige polemiek leidde. Toen de Defensienota 2000 in het kabinet-Kok werd besproken, werd unaniem besloten deze passage uit het document te schrappen. Aldus geschiedde. Pijnlijk was echter dat ambtenaren vergaten dezelfde passage uit de inleiding te halen. Ondanks een rectificatie van de toenmalige minister van defensie, De Grave, werd in het daarop volgende politieke debat echter duidelijk dat in de Nederlandse politiek brede steun bestond voor de neiging het beginsel van niet-inmenging in de binnenlandse aangelegenheden van landen soepeler te interpreteren als er sprake was van een humanitaire tragedie.

Op zich zelf was de passage van weinig betekenis. Nederland was immers niet een land dat politiek of militair het initiatief zou kunnen nemen voor een humanitaire interventie. Belangrijker was dat na de succesvolle Kosovo-oorlog van 1999 de regeringen van de meeste (toen nog 19) NAVO-landen tot de overtuiging waren gekomen dat humanitaire normen en waarden met militaire middelen tot ver buiten het bondgenootschappelijk gebied konden worden beschermd. Militaire macht werd daarmee een bruikbaar instrument in het buitenlands en veiligheidsbeleid en dat maakte een actievere beïnvloeding op de gang van zaken in andere landen mogelijk. Dit breed gedragen activisme zou leiden tot de grote instabiliteit gedurende de eerste decennia van deze eeuw.

Achteraf bleek 1998 het keerpunt in de geschiedenis. Na aanvankelijk optimisme over de internationale betrekkingen na het einde van de Koude Oorlog, de confrontatie tussen het kapitalistische Westen en het communistische blok onder leiding van de Sovjetunie, begonnen de Verenigde Staten zich met steeds meer

nadruk te manifesteren als hegemoniale macht. In 1998 werden interventies uitgevoerd in Somalië en Afghanistan, waarbij werd getracht het terreurnetwerk van Bin Laden te treffen. Aan het eind van dat jaar vond operatie-*Desert Fox* plaats. De Amerikanen en Britten traden op tegen Irak, waar de lokale potentaat Saddam Hoessein niet alleen zijn eigen bevolking terroriseerde, maar ook een gevaar vormde voor de regio. Het jaar daarop intervenieerde de NAVO onder aanvoering van de Verenigde Staten in Kosovo. De interventies hadden gemeen dat ze zonder mandaat van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties werden uitgevoerd. Twee permanente leden van de Veiligheidsraad, Rusland en China, waren mordicus tegen deze gang van zaken, wat tot verslechtering van de relatie met de NAVO leidde. Dit bleek het begin van het einde van de Verenigde Naties in te luiden.

De achteruitgang van de relatie tussen de NAVO, Rusland en China was ook het gevolg van de uitbreiding van de NAVO met Tsjechië, Hongarije en Polen in 1999. In dat zelfde jaar besloot het Amerikaanse Congres tevens het Kernstopverdrag niet te ratificeren. Ook dat bleek bij nader inzien een teken aan de wand.

In 2004 voelde Rusland zich opnieuw geschoffeerd, toen de NAVO met Slovenië, Slowakije, Roemenië en Bulgarije werd uitgebreid. Dit was aanleiding voor Moskou de embryonale strategische alliantie met China te verdiepen en op defensiegebied te gaan samenwerken. Deze gebeurtenissen vormden de aanleiding voor de Tweede Koude Oorlog.

De Moldova-oorlog

De definitieve breuk in de betrekkingen tussen de NAVO, Rusland en China kwam in 2020, toen de NAVO een humanitaire interventie uitvoerde in Moldova, die de wereld op de rand van een Derde Wereldoorlog bracht. De kwesties-Transnistrië en -Gagaoezië kwamen in 2018 weer prominent op de agenda, toen afscheidingsbewegingen terreuraanslagen door heel

Moldova gingen uitvoeren. De contra-guerrilla tegen de afscheidingsbewegingen veroorzaakte een humanitaire ramp, vergelijkbaar met die van Kosovo, ruim twintig jaar daarvoor. De situatie was nu echter veel complexer. Het gevaar was groot dat buurland en NAVO-lid Roemenië rechtstreeks bij de crisis zou worden betrokken. De reden was dat het parlement van Moldova zich in meerderheid had uitgesproken voor aansluiting bij Roemenië. Voor de leiders van Gagaoezië was dat onaanvaardbaar. De vertegenwoordigers van deze autonome regio wezen daarbij op een afspraak uit 1994 waarbij Gagaoezië het recht op zelfbeschikking had in geval Moldova zich bij Roemenië zou aansluiten. De situatie werd verder gecompliceerd doordat Rusland actief de opstandelingen in Transnistrië ging steunen.

De NAVO intervenieerde wederom zonder mandaat van de VN, maar verklaarde zich onpartijdig. Het doel was beëindiging van een humanitaire ramp en het tegengaan van destabilisering van de regio. De interventie vond plaats met land- en luchtmacht en was gericht op het creëren van een internationaal protectoraat met een multinational bestuursstructuur. De Russen legden de interventie echter uit als de bezetting van Moldova. 'Eerst hebben ze de NAVO met vrijwilligers uitgebreid, nu worden hele landen bij de NAVO ingelijfd,' viel in Moskou te horen. Het resultaat was dat Rusland zijn strijdkrachten in de hoogste staat van paraatheid bracht en zijn strategische kernwapens activeerde. De afspraak van eind vorige eeuw de kernwapens niet langer op concrete doelwitten te richten, werd ongedaan gemaakt; de generaals kregen opdracht de wapens op de hoofdsteden van de NAVO-landen te richten. Tot een oorlog kwam het niet, onder meer omdat operatie-*Restore Peace* binnen enkele dagen was beëindigd en er vrij snel een politieke oplossing tussen de strijdende partijen werd bereikt.

Maar het kwaad was reeds geschied. De gebeurtenissen volgden elkaar na de Moldova-oorlog in snel tempo op. De Russen verklaarden zich niet langer te willen houden aan het Kernstopverdrag, dat in 2002 door het Amerikaanse Congres alsnog was geratificeerd. Het jaar daarop voerden Rusland en China gezamenlijke kernproeven uit; het resultaat van de strategische alliantie die in het begin van de 21ste eeuw steeds meer inhoud had gekregen. Daarop besloten de Amerikanen niet langer naar wijziging van het Anti-Ballistic Missile (ABM)-verdrag te streven. Zij zegden het op en namen vier jaar later een nieuw anti-raketsysteem in bedrijf.

De Baltische staten, die zich bedreigd voelden door de militaire wederopbouw van Rusland, zijn strategische alliantie met China en de wijze waarop de nationalistische politici zich tijdens de Moldova-oorlog hadden opgesteld, eisten nu toetreding tot de NAVO. Als gevolg van de verslechterde situatie in Europa bleek het politiek onmogelijk deze landen nog langer buiten

de deur te houden. Daarbij speelde een rol dat via de toenmalige Europese Unie en partnerschapverdragen met de NAVO de Baltische staten feitelijk waren toegetreden tot de Westerse club. Het was ondenkbaar geworden dat deze landen aan hun lot zouden worden overgelaten in geval van een Russische agressie. *De facto* was daardoor de wederzijdse bijstandsclausule van het NAVO-verdrag op hen van toepassing geworden. Er waren nu geen redenen meer de Baltische staten nog langer het formele recht op bijstand te onthouden.

Inmiddels was duidelijk geworden dat de Veiligheidsraad een impotent forum was geworden. Na de Moldova-oorlog kwam de Veiligheidsraad niet meer bijeen en gingen de VN een sluimerend bestaan leiden. In 2035 werd deze organisatie samen met de OVSE opgeheven. Als gevolg van het eigenmachtig optreden van de Amerikanen en hun NAVO-bondgenoten hadden beide organisaties hun functie verloren. Maar ook de Russen en Chinezen handelden op eigen gezag als in hun periferie afscheidingsbewegingen het te gortig maakten. Behalve het feit dat deze landen eigen rechter gingen spelen, was tevens steeds minder behoefte aan een forum voor wat vroeger de Noord-Zuiddialoog werd genoemd. Gedurende de eerste helft van deze eeuw nam het aantal 'failed states' op het Zuidelijk Halfrond sterk toe. Grote delen van Afrika zonken weg in anarchie en chaos en werden geteisterd door AIDS en droogte. Indonesië, dat in 2010 definitief van de kaart verdween, was hetzelfde lot beschoren. Het resultaat was dat de staten van het Noordelijk Halfrond bilaterale contacten aangingen met staten die wél functioneerden. Die waren vooral te vinden in Zuid-Amerika. De NAFTA maakte vooral na 2020 een succesvolle ontwikkeling door, zodat een integratieproces op gang kwam dat vergelijkbaar was met dat van de EU de eeuw daarvoor.

Naar een multipolaire wereld

De instabiliteit gedurende de eerste vier decennia van deze eeuw was vooral het gevolg van het Amerikaanse streven naar behoud van de hegemonale positie. De Veiligheidsraad stond de Amerikaanse ambities steeds meer in de weg. De tanende supermogendheid had géén behoefte aan een organisatie die beperkingen aan haar handelen zou opleggen. Dat zelfde gold voor wapenbeheersingsakkoorden. Achteraf bezien voerden de Amerikanen een gevecht tegen windmolens. Rond 2040 was het duidelijk dat een multipolaire structuur was ontstaan die niet alleen stabiel, maar ook duurzaam was.

Allereerst verloren de Verenigde Staten hun hegemonale positie nadat de strategische alliantie tussen Rusland en China op nieuwe leest was geschoeid. In wezen waren de Amerikanen hun dominante positie

reeds kwijtgeraakt als gevolg van het Europese integratieproces, dat in 2025 leidde tot een Europese supranationale politieke en militaire autoriteit. De pas opgerichte Verenigde Staten van Europa kregen daarmee een centrale regering en een Europese defensie. Maar de innige banden tussen Europa en Amerika werden daarvoor niet geraakt. Deze waren hoofdzakelijk gebaseerd op economische betrekkingen.

In de Verenigde Staten van Amerika keken de Spaanstaligen vooral naar de NAFTA. Pas nadat de eerste Spaanstalige president in 2037 was ingezworen, en Brazilië en Argentinië zich tot regionale economische supermogendheden hadden ontwikkeld, verloor Washington zijn interesse in het verenigde Europa. Voor Washington werd de relatie met de zuidelijke bondgenoten van groot belang. Daardoor aanvaardden de Verenigde Staten definitief het verlies van hun hegemonale positie. De multipolaire structuur die vervolgens ontstond, met de Verenigde Staten van Amerika en hun NAFTA-partners, de Verenigde Staten van Europa, Rusland, China en Japan als belangrijkste spelers, werd verantwoordelijk voor de vreedzame en stabiele verhoudingen zoals we die nu, anno 2050, kennen.

Terugblik

De eerste veertig jaar van deze eeuw waren turbulent, hoewel oorlogen tussen staten nauwelijks voorkwamen. Bovendien kwamen de veiligheidsrisico's niet overeen met de voorspelling van vijftig jaar geleden. De ziensvoorspelden aan het eind van de 20ste eeuw de ondergang van het Westfaalse systeem als gevolg van de zogeheten globalisering. Het tegenovergestelde geschiedde. Door de ondergang van VN en OVSE, alsmede door de vorming van de Verenigde Staten van Europa als nieuwe politieke eenheid, werd het concept van de staat juist versterkt. Op het Noordelijk Halfrond ontstonden overwegend naar binnen gerichte staten en groepen van staten die weliswaar intensief handel drijven, maar zich nauwelijks meer bezighouden met externe veiligheid. Het Zuidelijk Halfrond liet vanaf 2025 overigens een geheel ander beeld zien, omdat het aantal goed functionerende staten hier schaars werd. Het agressieve nationalisme van het sultanaat Atjeh, de enige goed functionerende staat in de regio, vormde daarbij een continu gevaar voor de prille staten in de vroegere Gordel van Smaragd.

In die tijd was definitief het inzicht ontstaan dat strijdkrachten op het Noordelijk Halfrond niet langer nodig waren ter bescherming van de territoriale integriteit. De 'Mad Max maatschappijen' van het Zuidelijk Halfrond, genoemd naar een laat-twintigste-eeuwse film over een rechteloze en gewelddadige samenleving, zorgden voor de belangrijkste veiligheidsrisico's gedurende deze eeuw. Omvangrijke vluchtelingenstromen uit het

zuiden ontwrichtten aanvankelijk de sociale en politieke stabiliteit van de rijke landen op het Noordelijk Halfrond. China en Rusland kregen in het begin nauwelijks te maken met deze vluchtelingenstromen, maar de Verenigde Staten van Europa konden hun grenzen er niet voor sluiten. Pas toen deze landen economisch het peil van Europa en Amerika bereikten, zogen ook China en Rusland vele vluchtelingen aan. Tot 2040 waren groot-schalige rellen tussen allochtonen en autochtonen in de grote steden aan de orde van de dag. De krijgsmacht kreeg steeds meer een interne taak: het neerslaan van oproeren. Daarnaast werd de krijgsmacht ingezet voor het scheppen van opvanggebieden nabij conflictharden. Door de vluchtelingen in hun eigen regio op te vangen, hoopte de Europese regering de vluchtelingenstromen in te dammen.

Het concept van humanitaire interventie, aanleiding voor de wereldoorlog die in 2020 bijna was uitgelopen en die resulteerde in de ondergang van VN en OVSE, herinnert zich inmiddels niemand meer. De krijgsmacht werd daarna uitsluitend ingezet ter bescherming van de Europese belangen; Europa was een stuk minder idealistisch geworden dan in de 20ste eeuw.

Wat die belangen betreft, ging het vooral om de bescherming van de rechtsorde en stabiliteit van het Verenigd Europa. Een wezenlijk probleem was dat zich onder de vluchtelingen veel criminelen bevonden. Zij hielden zich bezig met mensensmokkel en mensenhandel, de import van hard drugs (soft drugs waren reeds in 2012 gelegaliseerd) en het witwassen van geld.

Belangen

De voorspelling van veel deskundigen dat de krijgsmacht vooral zou worden ingezet voor de bescherming van economische belangen werd gedeeltelijk bewaarheid. Thans is er nog steeds geen sprake van schaarste. De omvang van de aantoonbare oliereserves en andere hulpbronnen is zó groot gebleken, dat de ontwikkeling van alternatieve hulpbronnen tot nu toe niet noodzakelijk was. En dat terwijl rond de eeuwwisseling de stellige overtuiging bestond dat de bodem van de olieput in zicht kwam. Ook bleken de handelsroutes niet werkelijk bedreigd te worden. De 'Mad Max maatschappijen' bleken daartoe niet in staat, terwijl de staten op het Noordelijk Halfrond gedurende de afgelopen tien jaar in goede harmonie hebben samengeleefd.

Ook een andere voorspelling bleek niet te kloppen. Weliswaar bedreigde de stijgende zeespiegel laag gelegen gebieden, maar tot nu toe heeft dat niet tot conflicten geleid met staten die daardoor letterlijk in het nauw kwamen. Ook hebben klimaatveranderingen niet tot conflicten geleid. Weliswaar werden natte gebieden natter en droge gebieden droger, maar door complete

liberalisering van de wereldhandel en economische 'taakspecialisatie' konden de nadelige effecten worden opgevangen. De afgelopen decennia hebben kennis-intensieve industrieën zich in toenemende mate gevestigd in drogere gebieden, terwijl de overige industrieën en agrarische activiteiten vooral in de natte gebieden te vinden zijn.

Tot slot hebben degenen die de ondergang van de NAVO voorspelden, ongelijk gekregen. Door de nieuwe Koude Oorlog, die het gevolg was van de oorlog in Moldova, keerde het bondgenootschap terug naar zijn oorspronkelijke functie: collectieve defensie. Experimenten met het Partnership for Peace, de Noord Atlantische Samenwerkingsraad en de Permanente Gemeenschappelijke Raad met de Russen bleken definitief ten dode opgeschreven. Door de verkillung van de verhouding tussen NAVO, Rusland en China kreeg de NAVO, de gezamenlijke alliantie van de Verenigde Staten van Amerika en het Verenigd Europa, nieuwe vitaliteit en overleefde zij als enige van de 20ste-eeuwse instituties. Sceptici kregen dus ongelijk dat de NAVO haar honderdste verjaardag niet zou vieren. De grote uitdaging voor het bondgenootschap is nu de uitbreiding met de NAFTA-landen, waartoe op de Top van Washington in april 2009 is besloten.

Thans vieren we de oprichting van de Raad voor het Noordelijk Halfrond. Het doel van de Raad is het creëren van een stabiel en vreedzaam Noordelijk Half-

rond. De belangrijkste uitdaging is dat het noorden voortdurend wordt bedreigd door de effecten van de ontwrichte samenlevingen in het zuiden. Wederom heeft een gezamenlijke dreiging landen gedwongen tot samenwerking: de aanhoudende stroom vluchtelingen en criminaliteit uit het zuiden.

Terugkijkend op de eerste helft van deze eeuw moet worden geconcludeerd dat vooral het Amerikaanse streven naar behoud van de hegemoniale positie veel schade heeft berokkend. Achteraf bezien hebben de Amerikanen zich onverantwoordelijk gedragen. In plaats van hun hegemoniale positie aan te wenden om bestaande internationale structuren te versterken en nieuwe te creëren, hebben zij gestreefd naar behoud en versterking van de eigen positie. Daardoor werd geen basis gelegd voor een nieuwe wereldorde, iets waarvoor de vader van de latere Amerikaanse president George W. Bush in 1991 pleitte. Daarmee is een kans voorbijgegaan een stabiele wereld te creëren en het Noordelijk Halfrond de intense spanningen van de eerste veertig jaar van deze eeuw te besparen. Maar terugkijken is nu eenmaal gemakkelijker dan voorspellen.

Over de auteur

DR R. DE WIJK is hij verbonden aan de afdeling Onderzoek van het Instituut Clingendael. Tevens is hij hoogleraar aan de Universiteit Leiden en de Koninklijke Militaire Academie te Breda.

GENOOTSCHAPSPRIJS 1999

Het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken (NGIZ) stelt in samenwerking met de afdeling Opleidingen van het Instituut Clingendael weer een prijs van f 1.500,- beschikbaar ter bekroning van een *doctoraalscriptie over een onderwerp aangaande internationale betrekkingen na 1945*. Deze zal door een onafhankelijke jury worden toegekend aan de auteur(s) van de beste aan de jury voorgelegde scriptie uit het afgelopen academisch jaar.

Naar de prijs kunnen mededingen studenten in de doctoraalfase (of afgestudeerden) aan een Nederlandstalige universiteit, en Nederlanders of Nederlandstalige Belgen, in een vergelijkbare fase (of afgestudeerd) aan een buitenlandse universiteit, die in het afgelopen academisch jaar een scriptie hebben geschreven.

Onderwerpen:

- * algemene vraagstukken van internationale betrekkingen;
- * ontwikkelingen in de internationale machtsverhoudingen;
- * de buitenlandse politiek der verschillende landen;
- * internationale organisaties en integratieproblemen;
- * theorievorming over internationale betrekkingen.

Criteria:

- * wetenschappelijke kwaliteit;
- * oorspronkelijkheid; en
- * presentatie en vormgeving.

Voorwaarden voor inzending:

- * de scriptie moet gesteld zijn in het Nederlands, Frans, Duits of Engels;
- * de scriptie moet beoordeeld zijn door een lid van het wetenschappelijk personeel van de desbetreffende universiteit;
- * de scriptie moet in getypte vorm, in tweevoud, worden ingezonden door de scriptiebegeleider op anonieme basis (zonder vermelding van naam auteur).

Inzendtermijn:

- * vóór 1 maart 2000, aan de Jury van de Genootschapsprijs, Postbus 93539, 2509 AM 's-Gravenhage.

Een oude en een nieuwe atlas

HAN MULDER

manier om de wereld nu of in 2050 letterlijk *oppervlakig* te leren kennen? Mijn oude Bosatlas uit 1959 (40ste druk, verzorgd door dr F.J. Ormeling) had voor de werelddelen twee varianten in de aanbieding. Er was een staatkundige en een natuurkundige kaart. Alleen voor werelddeel Australië en het verstrooide Oceanië oostelijk daarvan deed hij het met één gecombineerde kaart af. Die gaf de hoogten en de diepten, maar ook de landsgrenzen. Er vielen trouwens niet zoveel grenzen te trekken, want iedere atol was ongeveer een eigen rechtsgebied, zij het in vreemde handen. Meestal volstond de naam en tussen haakjes en in initialen daarachter de bezitter: vaak V.S. of Nw.Z., maar ook de Britten (Gr.Br.) bliezen nog een partijtje mee. Voor Nieuw-Guinea was een heel kaartblad uitgetrokken, maar dat was dan ook Nederlands laatste onmondig staatkundig en natuurkundig gebiedsdeel overzee.

Langzamerhand lijkt het verschil tussen dergelijke natuurkundige en staatkundige kaarten wat achterhaald. De heren van de Bosatlas waren ook niet zo consequent. Spoorwegen zag je niet op de natuurkundige kaart. Dat was mensenwerk, dus niet, maar steden – alleen in de mythologie door goden gesticht en niet door mensen – werden wel weer gewoon aangegeven. Je kon alleen niet zien hoe groot ze waren. Daarvoor moest je op de staatkundige kaart wezen. In mijn 40ste druk is natuurkundig gesproken Moskou even groot als Riga. De Afsluitdijk, triomf van baggerwerk en mensenhanden, ontbreekt niet op 'Europa natuurkundig'. Maar op 'Azië natuurkundig' zoeken we tevergeefs (maar wel weer logisch) naar de Chinese Muur, één van de twee artefacten die de astronauten vanaf de maan met het blote oog konden waarnemen (de andere was de verlichting van het Belgische wegennet).

Het antwoord op de vraag *Hoe zou de wereld er in 2050 uitzien?* zal zich niet veel om die tweedeling 'natuurlijk' en 'staatkundig' hoeven te bekommeren. Een smeltende ijskap (met alle gevolgen voor de diepte-kaarten van de zeeën) en het verdorrende regenwoud van Brazilië zijn hopelijk tegen die tijd onderwerp van

bezorgde staatkunde.

Kijken naar de toekomst biedt dezelfde valkuilen als kijken naar een wat verder verleden. Ook al geven we er ons constant rekenschap van, we bedenken en interpreteren altijd vanuit onze eigen tijd en haar prioriteiten. Neem nu het fenomeen 'landsgrens' op zomaar een staatkundige kaart in de Bosatlas. In de West-Europese werkelijkheid van 1959 was dat toch iets heel anders dan anno 2000, waar een automobilist vanuit Den Haag op weg naar Toscane grote kans heeft geen enkele gendarme of carabinieri tegen te komen (als hij tenminste niet via Zwitserland rijdt).

En zegt de hoogte van immobiliteit van landsgrenzen iets over de stabiliteit van een continent? Niet noodzakelijk. Leg historische kaarten van Zuid-Amerika van een halve en een hele eeuw geleden naast die van nu en stel vast dat de grenzen, op enige hardnekkige strubbelingen tussen Peru en Ecuador na, nauwelijks zijn veranderd. Toch was de stabiliteit van dat deel van de wereld langdurig in het geding met dictaturen en geweld en is de 'narcostaat' Colombia nog altijd een grote haard van risico's. De grote littekens van aanhoudende burgeroorlogen in naburig Midden-Amerika zijn al evenmin in de landsgrenzen van de staatkundige kaart terug te vinden. Het zal in 2050 niet anders zijn.

Nu dichterbij. Sinds de kanonnen van 1914 het 19de eeuwse *Europese Concert* definitief het zwijgen hebben opgelegd, is het de kaartenmakers meestal voor de wind gegaan. Alleen al de afwikkeling van de erfenis van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie maakte elke paar jaar een nieuwe druk zeer gewenst. Daar gooide de Tweede Wereldoorlog nog een grote schep bovenop. Een langdurige dip voor de cartografen was natuurlijk de periode van de Koude Oorlog. De grenzen bleven toen goeddeels onverlet. Die 40ste druk draaide tot de val van de Muur perfect, met de aantekening dat die Muur te laat kwam voor mijn atlas, staatkundig zowel als natuurkundig. Hij heeft in mijn atlas nooit bestaan. Sinds 1990 is het alle jaren feest voor de firma Wolters-Kluwer, terwijl de cd-rom Encarta World Atlas, die mijn

honneurs waarneemt sinds ik de oude Schoolatlas der Gehele Aarde als curiosum heb bijgezet, grote moeite heeft de boel bij te houden.

In 2050 zal de kaart van Europa nog verrassend herkenbaar zijn. Toegegeven, de Britse eilanden zullen – met tandengeknars? – definitief met stevige strengen aan het nabije continent zijn geknoopt. Als er immers één *chunnel* door het Kanaal is, volgen al gauw de volgende. Engelsen zijn niet voor niets zo verzet op schapenvlees. Schotland is dan al lang als zoveelste zelfstandig lid van de EU toegelaten, trekt daarbinnen zeer nauw met het verenigd Ierland op, waar tussen haakjes Belfast het oude Dublin als eerste stad heeft overvleugeld. Het Schotse schaaap graast onverstoord natuurkundig door aan de voet van de Ben Nevis. Engeland (het Onverenigd Koninkrijk) aarzelt nog immer over toetreding tot de euro, ofschoon men intussen voor die munt twee ponden neer moet tellen. De personele unie tussen Zweden en Nederland bevalt de beide monarchieën best sedert vrij onverwacht aan het begin van het millennium de troonopvolgers tot een huwelijk besloten. Juist in dat jaar 2050 maken beide landen zich op voor de feestelijke tekening van een samenlevingscontract tussen kroonprinses Ingrid en haar vriendin Fatima, veelbelovend neurologe, de vierde generatie van Marokkaanse immigranten uit de late jaren '60 van de 20ste eeuw. Vlaanderen wint dat jaar het EK voetbal voor landenploegen na een zinderende finale tegen aartsrivaal Wallonië. Oekraïne zal dat jaar als 32ste staat toetreden tot de EU, na aanvankelijk bezwaar van Turkije, dat al lang met Kiev overhoop lag wegens de overbevissing van de Zwarte Zee.

In Berlijn gebeurt het. De grote modehuizen aan de Potsdamer Platz decreteren dat jaar korte rokken. De stad telt intussen tien miljoen inwoners, maar dat is tot de natuurkundige kaart van Europa in de jongste druk van de Bosatlas nog steeds niet doorgedrongen. Wel presenteert de Bosatlas in 2050 een talenkaart van Europa. Het blijkt dat het Duits steeds meer het Engels overvleugelt als *lingua franca* in grote delen van de EU. Dat jaar stroomt de Seine nog altijd door Parijs (aan verkeerscongesties heeft een beetje kaart geen boodschap), is een visum nodig voor Servië, gaat de HSL van Moskou naar Amsterdam vanaf Warschau ondergronds (de Bosatlas houdt het natuurkundig op een stippeltjeslijn). Rottumeroog is compleet met boortoren één kilometer naar het oosten opgeschoven. Onveranderd op de kaart blijven het Vaticaan, de Afsluitdijk en natuurlijk Zwitserland. Maar onze verre antipoden worden cartografisch eindelijk gelijkberechtigd, want in 2050 gunt de Bosatlas Australië en Oceanië voor het eerst én een natuurkundige én een staatkundige kaart. Dat moest ook wel want de politieke relaties tussen Irian Jaya en Papua Nieuw Guinea zijn in de eerste decennia van het nieuwe millennium knap ingewikkeld geworden.

Een column, als slotakkoord van een *cluster* artikelen over de wereld in 2000-2050, is een bespiegeling zonder verantwoordelijkheid. Een column is zijn eigen voetnoot en vluchtig als het leven zelf. Over een halve eeuw bladert iemand in oude jaargangen van de *Internationale Spectator*. Hij glimlacht en zegt, die menselijke nederzettingen op Mars heeft de schrijver toch niet voorzien. Daarop neemt die schrijver een voorschot, buigt ootmoedig en zegt: 'ik ben van deze wereld. Mars is een andere planeet.'

Over de auteur

DRS J.C. MULDER is politicoloog en lid van de algemene redactie van de *Internationale Spectator*. Hij schrijft een wekelijkse column in *Haagsche Courant*, *Haarlems Dagblad* en *Leidsch Dagblad*.

Amerika als wereldleider

RUUD V.A. JANSSENS

Memoires als spiegel van beleid

DE AFGELOPEN JAREN DOEN PRESIDENT BILL CLINTON EN minister van buitenlandse zaken Madeleine Albright hun uiterste best de Amerikaanse kiezers ervan te overtuigen dat de Verenigde Staten als supermogendheid de verplichting hebben een leidende rol te spelen in de wereldpolitiek. Clinton voegt daar altijd aan toe dat de Verenigde Staten niet de politieagent van de wereld zijn en selectief zullen optreden. In het bijzonder aanhangers van de Republikeinse partij denken over dit onderwerp regelmatig anders. Zij zien slechts een beperkte rol voor de Verenigde Staten, en dan meestal alleen in de eigen regio.

Presidentskandidaat Pat Buchanan, jarenlang Republikein en nu toegetreden tot de Onafhankelijke Partij, is nog extremer in zijn visie. In zijn recente boek *A Republic, Not An Empire* beweert hij dat de Verenigde Staten géén internationale verplichtingen moeten aangaan. Zo stelt hij zelfs dat de Amerikaanse deelname aan de Tweede Wereldoorlog een ernstige fout is geweest — de Verenigde Staten hadden het Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en de Sovjetunie maar moeten laten uitvechten, zodat die alle nog verzwakker uit de strijd waren gekomen.

De boeken die het onderwerp van dit essay vormen, gaan over een periode waarin Republikeinen er niet alleen van overtuigd waren dat de Verenigde Staten op het wereldtoneel een leidende rol hadden, maar daar ook actief invulling aan gaven. Twee van de boeken zijn memoires van voornamelijk Republikeinen, het derde is de studie van een Democraat die onder Nixon bij het ministerie van buitenlandse zaken werkte.

William Bundy

Als men denkt in termen van het bestaan van een 'foreign policy establishment' in de Verenigde Staten, dan is William Bundy daar zeker lid van. Bundy, schoonzoon van Dean Acheson (o.a. minister van bui-

William Bundy: *A Tangled Web: The Making of Foreign Policy in the Nixon Presidency*.
New York: Hill and Wang, 1998;
George Bush & Brent Scowcroft:
A World Transformed.
New York: Alfred A. Knopf, 1998;
Henry Kissinger: *Years of Renewal*.
New York: Simon & Schuster, 1999.

tenlandse zaken onder Harry Truman) en oudere broer van McGeorge (Nationaal Veiligheidsadviseur van John F. Kennedy), begon zijn carrière in 1953 bij de CIA als staf lid van de *National Security Council Planning Board* (en had toen al met vice-president Richard Nixon te maken). Tussen 1961 en 1964 werkte hij voor het ministerie van defensie op de directie internationaal veiligheidsbeleid en daarna voor meer dan vijf jaar voor het ministerie van buitenlandse zaken aan het Oost-Aziëbeleid. Bundy was ook nog van 1971 tot 1984 hoofdredacteur van het gezaghebbende blad *Foreign Affairs*. Hoewel hij voor zowel Democratische als Republikeinse presidenten heeft gewerkt — en vaak op belangrijke terreinen, zoals het Vietnambeleid — lag Bundy's voorkeur bij de Democratische partij.

Gezien die politieke voorkeur mag verwacht worden dat Bundy vooral een *kritiek* op het buitenlands beleid van Nixon en Kissinger heeft willen schrijven. Bundy probeert echter met nadruk zijn best te doen een *evenwichtige evaluatie* van het beleid van beiden te geven. Zo looft hij de Parijs-Akkoorden van 1972, de opening naar China, het begin van *détente* met de Sovjetunie en Kissingers 'shuttle diplomacy' in het Midden-Oosten. Terwijl het niet gemakkelijk is kritisch te zijn ten aanzien van deze successen, wekt Bundy ook nog de indruk dat hij zijn lof oprecht meent. Hij beschermt Kissinger zelfs tegen de beschuldiging dat die verant-

woordelijk was voor de bombardementen in Kamboedja. Bundy legt meer schuld bij Nixon en Al Haig (minister van defensie), voor het nemen resp. uitvoeren van het besluit.

Bundy is echter niet altijd positief over Nixon en Kissinger. Dat heeft misschien vooral te maken met zijn werkverleden op het *State Department*. Dit departement speelde een ondergeschikte rol tijdens het presidentschap van Nixon, totdat deze in 1973 Kissinger tot minister van buitenlandse zaken benoemde. Zijn voorganger, William Rogers, speelde slechts een figurantenrol, terwijl Nixon en Kissinger, toen diens nationale veiligheidsadviseur, alles samen bekokstooften. Eén van de voornaamste verwijten die Bundy maakt is, dat de president zijn eigen buitenland-experts veronachtzaamde, ook als het onderwerpen betrof waar Nixon noch Kissinger verstand van had. Zo beschrijft Bundy de situatie waarin Nixon en Kissinger Japan onder druk zetten om kernwapens te nemen, dit in strijd met het Amerikaans beleid sinds 1945 en de beperkingen in de Japanse grondwet. Kissinger omzeilde de experts van buitenlandse zaken toen hij met de Sovjets over beperking van kernwapens sprak. Later bleek dat hij de kernwapens op onderzeeërs (SLBMs) vergeten was, terwijl de Sovjets daaraan juist veel aandacht besteedden in hun defensieopbouw. Bundy verklaart de steun van de regering-Nixon aan de staatsgreep in Chili door te wijzen op het anticommunisme van Nixon en Kissinger, terwijl de landenspecialisten van CIA en *State Department*, door hun kennis van de specifieke situatie in het land, veel gematigder waren in hun reactie.

De grote vraag die Bundy in zijn studie stelt, betreft de kwestie waarom Nixon en Kissinger succesvol waren aan het begin van hun gezamenlijk optreden, maar uiteindelijk hun beleid zagen mislukken. Kissinger heeft gesuggereerd dat 'Watergate' de oorzaak was. Anderen hadden het over de grote rol van het (Democratisch) Congres of de tekortkomingen van Nixon en Kissinger. Bundy is die laatste mening ook toegedaan. Hij meent dat beiden het Amerikaanse volk en het Congres te vaak hebben misleid, waardoor het *détente*-beleid en de dreigingen met nog meer geweld in Zuidoost-Azië geen steun kregen in het Congres.

De conclusie dat het Amerikaanse volk nooit echt te misleiden is, is in de Amerikaanse context politiek zeer correct, maar ook nogal obligaant. Bovendien leidt deze benadering van de regeerperiode van Nixon tot een ongerijmdheid die Bundy niet geheel weet op te lossen. Hij schrijft bijna alleen over de verhoudingen met andere landen, om tot slot over de relatie tussen president en Congres te spreken, terwijl daar in de rest van het boek slechts minimale aandacht voor is.

Er is altijd veel discussie geweest over de verhouding tussen Nixon en Kissinger en wie het buitenlands beleid maakte. Bundy is ervan overtuigd dat Nixon de

meeste en belangrijkste beleidsinitiatieven bedacht, maar minder geïnteresseerd was in de uitvoering, die hij aan Kissinger overliet. Het is opmerkelijk dat Nixon, als president ook wel de machtigste man van de wereld beschouwd, persoonlijke confrontaties uit de weg ging (dit was een karaktertrek die Nixon deelde met Franklin Roosevelt — waarschijnlijk het enige dat ze gemeen hadden). Bijeenkomsten met de National Security Council waren geen vergaderingen, maar een *briefing* van voorgekookt beleid aan de diverse ministers.

Bundy besteedt aandacht aan twee andere thema's in het beleid van Nixon en Kissinger. Zij beschouwden 'linkage' als een essentieel onderdeel van hun beleid. 'Linkage' hield in dat alle contacten met een ander land een rol speelden in de diplomatie met dat land. Bundy's kritiek is dat 'linkage' werkte zolang het landen als de Sovjetunie of Noord-Vietnam betrof, maar toen het om het conflict tussen India en Pakistan ging, was het beleid 'replete with error, misjudgement, emotionalism, and unnecessary risk taking'. Ook hier suggereert Bundy dat Nixon en Kissinger beter naar de experts van het *State Department* hadden kunnen luisteren.

Nixon gebruikte in zijn benadering van de Sovjetunie en Noord-Vietnam tevens zijn befaamde 'madman theory'. Hij wilde de indruk wekken dat zijn opposenten hem zo konden frustreren, dat hij tot irrationeel gedrag kon overgaan. Volgens H.R. Haldeman, Nixons *White House Chief of Staff* (secretaris), was de 'madman theory' slechts een intentie die Nixon nooit uitvoerde. Bundy is ervan overtuigd dat Nixon een aantal dreigementen wel degelijk wilde uitvoeren. Een voorbeeld was Nixons reactie op het neerschieten van een EC-121 verkenningsvliegtuig door Noord-Korea, waarna hij in april 1969 bombardementen op Kamboedja liet uitvoeren om 'het communistische blok' te laten weten dat incidenten ernstige gevolgen konden hebben.

Zoals uit het laatste voorbeeld blijkt, had Nixon, volgens Bundy, het idee dat er een 'communistisch blok' was waarin de Sovjetunie Noord-Korea of Noord-Vietnam kon dwingen een bepaald beleid te volgen. Bundy stelt dat noch Nixon, noch Kissinger ook maar enige rekening hield met nationalistische neigingen in diverse communistische landen. Maar in het geval van de Volksrepubliek China hadden Nixon en Kissinger klaarblijkelijk wél het idee dat de Chinezen een van Moskou onafhankelijk beleid volgden. Bundy verklaart deze paradox door erop te wijzen dat Nixon en Kissinger weliswaar in hun uitspraken beweren dat ze 'realisten' waren die rationele keuzen maakten, maar in werkelijkheid herhaaldelijk emotioneel reageerden en in termen van helden en misdadigers dachten. De opening naar China betekende een belangrijke doorbraak, maar veranderde hun visie op de communistische wereld niet.

Henry Kissinger

Kissingers visie op zijn eigen prestaties is, niet verrassend, positiever dan in de studie van Bundy. De memoires van Kissinger deden John Lewis Gaddis denken aan de uitspraak van Winston Churchill dat hij er goed vanaf zou komen in de geschiedschrijving, te meer omdat hij die geschiedenis zelf schreef (vooral met zijn boekenreeks over de Tweede Wereldoorlog).¹ Dit deel van Kissingers memoires gaat over de periode 1973-1976, toen hij minister van buitenlandse zaken onder president Ford was. Zoals men kan verwachten bij memoires is er weinig kritiek op de auteur. Het advies dat Nixon bij zijn aftreden gaf over het laten aanblijven van Kissinger ontbreekt dan ook: 'Ford has just got to realize there are times when Henry has to be kicked in the nuts, because sometimes Henry starts to think he's President. But at other times you have to pet Henry and treat him like a child.'²

Soms lijkt het bij deze memoires inderdaad alsof Kissinger president was en niet 'slechts' nationaal veiligheidsadviseur en minister van buitenlandse zaken. De boeken zijn overweldigend: de drie delen omvatten ruim 3.900 bladzijden. Stanley Hoffmann heeft uitgerekend dat Kissinger 1.500 blz. deed over de 50 maanden in deel één en 1.300 blz. over de 18 maanden in deel twee — in dat laatste geval drie blz. per dag.³ Deel drie bestrijkt 'slechts' 1.120 blz., voor een periode van 29 maanden (oftewel, niet meer dan 1,3 blz. per dag). Een dergelijke hoeveelheid verhalen en details doet geen bescheidenheid van de auteur vermoeden. Het is goed te weten met hoeveel problemen en beleidszaken een Amerikaanse minister van buitenlandse zaken tegelijkertijd moet omgaan. Maar wanneer dit al in twee delen is aangetoond, is er misschien een grens bereikt. Dat gevoel ontstaat mede omdat Kissinger in dit deel niet echt veel nieuws meer te melden heeft. Zijn ideeën over het voeren van buitenlands beleid (ook al uitgebreid aan de orde gekomen in zijn boek *Diplomacy*), met de nadruk op multipolariteit, nationale belangen en rationele keuzen in machtspolitiek, zijn welbekend.

Tijdens zijn Ford-periode heeft Kissinger wel interessante problemen meegemaakt, zoals het conflict op Cyprus, verdere onderhandelingen in het Midden-Oosten en met China en de Sovjetunie, het Verdrag van Helsinki, de val van Saigon en de burgeroorlogen in Angola en Libanon. Het gaat echter misschien wel weer iets ver om te beweren, zoals Kissinger doet, dat het presidentschap van Ford het feitelijk begin van de 'new world order' (een term van president Bush voor de jaren '90) was. Kissinger verwijst hierbij naar het conflict op Cyprus als de voorbode van etnische strijd, het Koerdische probleem en het Sinai II-akkoord van 1979 als beslissende stap op weg naar de Oslo-akkoorden van 1993 en het vredesverdrag tussen Israël en Jordanië in 1994.

Kissinger begint dit boek over de periode-Ford

met een uitgebreide beschouwing over Nixon. Hoewel hij Bundy's observatie bevestigt dat Nixon vooral interesse had voor problemen op strategisch niveau en niet voor diplomatie, is er in Kissingers visie een gelijkwaardiger verhouding tussen president en adviseur. Hij benadrukt de gezamenlijke visie op internationale relaties, waarbij beiden vonden dat er een permanente Amerikaanse deelname aan de wereldpolitiek moest zijn, gebaseerd op nationaal belang, in plaats van de neiging onregelmatig op moralistische basis op te treden. Kissinger bevestigt ook de neiging van Nixon persoonlijke conflicten uit de weg te gaan. Bovendien stelt hij dat Nixon herhaaldelijk van mening en beleid veranderde, ook nadat er beslissingen waren genomen. Ford was meer recht-door-zee en bleef bij zijn besluiten. Merkwaardig is overigens dat Kissinger aangeeft dat hij niet helemaal zeker weet waarom Nixon in het geheim bandopnamen van alle gesprekken in de *Oval Office* liet maken, maar hij suggereert dat het o.a. was om zijn memoires te kunnen schrijven.

Kissinger gebruikt zijn memoires ook om critici van weleer van respons te dienen. Hij doet dat niet altijd even overtuigend. Zo zou Mao de machtspolitiek van Nixon en Kissinger beter begrijpen dan de Amerikaanse criticasters. Het beleid was gebaseerd op nationale belangen, waarbij China als zwakkere macht Amerikaanse steun kreeg in de machtsstrijd in de driehoeksverhouding Verenigde Staten-Sovjetunie-China. Als de politiek van Nixon en Kissinger op nationale belangen gebaseerd was, dan zou het toch echter mogelijk moeten zijn dat aan de Amerikaanse bevolking uit te leggen. Een andere mogelijkheid is dat er verschil van inzicht bestond over de definitie van Amerikaanse nationale belangen tussen Kissinger en zijn critici. Op dit punt gaat Kissinger niet in.

Memoires zoals die van Kissinger zijn interessant om een idee te krijgen hoe wereldleiders met elkaar omgaan, welke ideeën beleidsmakers hebben, hoe onderhandelingen zijn verlopen (of in ieder geval in de visie van de auteur) en hoe men beleid maakt. In die zin zullen historici, politicologen en journalisten ook het derde deel van Kissingers memoires nog lange tijd raadplegen. Memoires leest men ook om meer te weten te komen over de schrijver als persoon. In zijn slotwoorden legt Kissinger uit dat zijn opvattingen over politiek niet zijn ingegeven doordat hij in nazi-Duitsland is opgegroeid. Meer invloed had zijn vader door te benadrukken dat men zijn plicht moet doen tegenover de samenleving waartoe men behoort, zowel de familie, de joodse gemeenschap als de gehele maatschappij.

George Bush & Brent Scowcroft

Bij Bush mag men geen grootse ideeën verwachten. Zoals hij zelf toegaf, had hij een probleem met, in zijn eigen woorden, 'the vision thing'. Toch is dit boek het

meest boeiende van de drie. Dat komt gedeeltelijk door Bush zelf. Ook al heeft hij soms een discutabel gevoel voor humor (o.a. grappen over het uiterlijk van vrouwen), hij was ook de bedenker van *The Scowcroft Award for Somnolent Excellence* (de Scowcroft-Prijs voor Uitslinken in Slaapwandelen). Het was Bush opgevallen dat zijn nationaal veiligheidsadviseur Brent Scowcroft vanwege hard werken regelmatig tijdens vergaderingen in slaap viel. Bush bewonderde vooral Scowcrofts manier van wakker worden. Scowcroft wilde niet erkennen dat hij ingedommeld was en begon bij ontwaken regelmatig intens te knikken of stelde zo snel mogelijk een vraag om maar de indruk te wekken dat hij wel degelijk had opgelet. Bush liet daarop een wedstrijd uitschrijven waarbij Witte Huis-medewerkers kandidaten voor de prijs mochten indienen. Bush controleerde zelf getuigen en verslag, waarna hij één keer per jaar de prijs uitreikte.

Het boek is ook boeiend omdat het door Bush en Scowcroft samen is geschreven. Ze geven afwisselend commentaar op allerlei internationale gebeurtenissen. Zo staan de soms diplomatieke of naïeve opinies van Bush (hij is bijv. maar over twee mensen negatief: Saddam Hussein en Petra Kelly, een leidster van de Duitse Groenen, die een bijeenkomst verstoorde) tegenover de analyses van Scowcroft, die al nationaal veiligheidsadviseur van president Ford was. Bush en Scowcroft beperken zich tot een discussie over het einde van de Koude Oorlog (en de eenwording van Duitsland), ontwikkelingen in China (waaronder de studentenopstand op het Plein van de Hemelse Vrede), operatie-*Desert Storm*, het einde van de Sovjetunie en Amerika's rol als enige grote mogendheid.

De opvattingen van in het bijzonder Bush over het voeren van buitenlands beleid zijn geheel anders dan die van Kissinger. Bush was meer een voorzichtig manager dan een leider. Vanaf het begin van zijn presidentschap neemt hij zich voor buitenlandse regeringsleiders niet de les te lezen en voorzichtig te informeren naar hun binnenlands beleid en problemen. Bush overlegt ook regelmatig met andere regeringsleiders, waarbij in het bijzonder Lubbers een aantal keren gesprekspartner is.⁴ Bush ziet overigens dezelfde normen als grondslag van zijn beleid als Kissinger. Ook hij spreekt van de plicht de samenleving te dienen. Een plicht die hij leerde van zijn vader en van de Amerikaanse marine, waarvan hij het devies *Duty, Honor, Country* als leidraad nam.

Kissinger adviseert Bush een duidelijke strategie ten aanzien van Rusland en Europa te hanteren (Bush noemt dit advies slechts, maar geeft geen reactie) en hij suggereert gebruik te maken van een 'back channel', d.w.z. een tussenpersoon die direct van de president naar een andere regeringsleider gaat, zonder tussenkomst van de bureaucratie. Anotoly Dobrynin, de Rus-

sische ambassadeur in Washington, vervulde deze rol jarenlang (zijn memoires zijn zeer lezenswaardig en zowel Bundy als Kissinger verwijst er herhaaldelijk naar).⁵ Bush is tegen het gebruik van een 'back channel' om misverstanden in en over zijn eigen regering te voorkomen. (Dit was een terechte observatie, zoals Dobrynin illustreerde aan de hand van een incident tijdens het presidentschap van Nixon. De sovjetminister van buitenlandse zaken Andrei Gromyko was toen in opperste verwarring over naar wie hij moest luisteren als het om veiligheidsbeleid ging: minister van buitenlandse zaken Rogers of Kissinger.) Scowcroft steunt het voorstel. Dobrynin wordt echter ziek kort na het aantreden van Bush, en Kissinger ziet men dan als een minder geschikte kandidaat, omdat hij minder belangrijke contacten had in Moskou.

Het is kenmerkend voor deze periode, vergeleken met de periode waarover Bundy en Kissinger schreven, dat Bush en Scowcroft veel meer rekening (moesten) houden met bondgenoten. Het blijkt een grote uitdaging om leiderschap binnen de NAVO te hanteren. Die uitdaging is nog groter als het om de vereniging van Duitsland gaat. Bush is vóór; Scowcroft tegen. Scowcroft schrijft dat vele Europese partners ook tegen waren. Aangezien Bush het voortouw nam en de vereniging steunde, was het moeilijker voor de Europese landen hun bezwaren te uiten. Volgens Scowcroft was Helmut Kohl Bush zeer dankbaar voor zijn hulp.

De problemen met feitelijke coalitievorming waren het grootst gedurende de oorlog met Irak. Saoedi-Arabië had zijn bedenkingsen over de betrouwbaarheid van de Amerikanen (na enkele slechte ervaringen in het recente verleden). De Turkse premier Özal wilde dat zijn medewerking onder de vlag van de NAVO ging en de Australische premier Hawke wilde niet het eerste lid van het Gemenebest (na het Verenigd Koninkrijk) zijn dat deelnam. De Verenigde Staten wilden de indruk vermijden dat dit een exclusief Amerikaanse actie was tegen een Arabisch land. Uiteindelijk diende men ook nog Israël te overtuigen *niet* op te treden. Een bijkomende complicatie betrof de bijdrage van diverse landen. Voor generaal Schwarzkopf en zijn staf was het nog een hele uitdaging van de diverse kleine, specialistische eenheden van de bondgenoten die in het operatiegebied arriveerden, een eenheid te smeden.

Bush had de mogelijkheid de wereld na de Koude Oorlog te helpen hervormen. Hij had het daarbij over de 'new world order'. Ook in dit boek legt hij niet uit hoe die nieuwe wereldorde eruit zou kunnen zien. Eén van de problemen die Bush tegenkwam was dat het overheidstekort, gecreëerd door Reagan, zo groot was, dat hij eigenlijk geen geld had om bijv. Oost-Europese landen te steunen in hun ontwikkeling naar democratie en vrijhandel. Het is paradoxaal dat Reagan zoveel geld had uitgegeven om als overwinnaar uit de Koude Oor-

log te komen en dat er niets meer over was om ook nog de vrede te winnen.

Binnenlandse aangelegenheden

In alle drie boeken is er weinig aandacht voor de binnenlandse problematiek. Nu zijn de boeken ook geschreven met internationale relaties als brandpunt. Het argument dat buitenlands beleid een afgeleide is van binnenlands beleid zou men echter ook niet aan deze boeken kunnen ontlenuen. Bundy noemt alleen de eerste 'dirty tricks' van de Nixon-campagne en ook dat Kissinger minister werd als gevolg van het feit dat Nixon een populaire persoon in zijn kabinet nodig had en Kissinger het goed deed in de opiniepeilingen. Kissinger rept nauwelijks over binnenlandse aangelegenheden.

Ook Bush heeft het zelden over binnenlandse politiek. Hij verwijst wel naar het moment waarop hij zich genoodzaakt ziet zijn verkiezingsbelofte 'read my lips, no new taxes' op te geven. Hij was ervan overtuigd dat anders het Congres de betalingen aan het hele overheidsapparaat zou stopzetten, wat hem te ver ging. De geringe aandacht voor het buitenland, ook al kondigen Bush en Scowcroft aan dat het boek geen memoires zijn van de regering-Bush, bevestigt in dit geval toch Clintons verwijt in diens verkiezingscampagne dat Bush vooral een buitenlands beleid-president was (de leuze was *It's time to come home*). In het geval van Clinton is het onvoorstelbaar, met uitzondering van de collectie speeches en essays van voormalig minister van buitenlandse zaken Warren Christopher, dat de memoires van zijn medewerkers voornamelijk over internationale betrekkingen zouden gaan. George Stephanopoulos, eerst Clintons *Chief of Staff* en vervolgens zijn perssecretaris, besteedt in zijn memoires veel aandacht aan binnenlandse problemen. Als hij schrijft over een mogelijke invasie van Haïti om generaal Cedras af te zetten, dan komt hij met geheel andere overwegingen dan een machtspoliticus als Kissinger zou hanteren. Stephanopoulos spreekt enige schroom uit om te interveniëren: 'Whenever we invade a small country we change it, and not always for the better.'⁶ Dick Morris, de voornaamste campagneleider bij Clintons herverkiezing, heeft onlangs een handboek voor Amerikaanse politici geschreven, waarin hij uitlegt hoe men verkiezingen kan winnen. Op een totaal van 250 blz. gaan er vier over buitenlands beleid. Daarbij heeft Morris het niet over de inhoud van dat beleid, maar vooral over het creëren van een *image* als leider, voor het binnenlands publiek.⁷

Terwijl de drie besproken boeken over een geschiedenis gaan die niet verder terugreikt dan dertig jaar, lijkt het erop dat in het huidige politieke debat in de Verenigde Staten dit al 'oude geschiedenis' is. Er is

een schroom om elders in te grijpen en de nadruk ligt op binnenlandse problemen en minder op buitenlands beleid. Dit geldt nog meer voor de Republikeinen dan voor de Democraten. Natuurlijk is de wereld sterk veranderd sinds het einde van de Sovjetunie. Maar George Bush had met zijn 'new world order' wel degelijk een sterke Amerikaanse betrokkenheid bij de wereldpolitiek voor ogen. De Republikeinse leiders van weleer hadden hun tekortkomingen, en niet alleen als memoires-schrijvers. De kans dat in de komende jaren hun visie op Amerikaans leiderschap in de wereldpolitiek géén deel uitmaakt van het Amerikaans politiek debat is echter een verontrustende gedachte. Een wereldmogendheid als de Verenigde Staten speelt altijd een grote rol in de internationale politiek en dat kan maar beter gebeuren met een duidelijk en doelgericht beleid. ■

Noten

- 1 John Lewis Gaddis, 'The Old World Order', in: *The New York Times*, 21 maart 1999.
- 2 Walter Isaacson, *Kissinger: A Biography*, New York: Simon & Schuster, 1992, blz. 601-602.
- 3 Stanley Hoffmann, 'The Return of Henry Kissinger', in: *The New York Review of Books*, 29 april 1982, <http://www.nybooks.com/nyrev/WWWarchdisplay.cgi?19820429014R>.
- 4 Kissinger noemt Den Uyl één keer, bij het onderschrift van een foto, waarbij onze voormalige premier als Johannes den Uyl wordt aangeduid.
- 5 Anatoly Dobrynin, *In Confidence: Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents*, New York: Times Books, 1995.
- 6 George Stephanopoulos, *All Too Human: A Political Education*, Boston & New York: Little, Brown and Company, 1999, blz. 219.
- 7 Dick Morris, *The New Prince: Machiavelli Updated for the Twentieth Century*, Los Angeles: Renaissance Books, 1999, blz. 163-166.

Over de auteur

DR R.V.A. JANSSENS is als universitair docent Internationale Betrekkingen verbonden aan het Koninklijk Instituut voor de Marine. Deze bijdrage is op persoonlijke titel geschreven en vertegenwoordigt niet de mening van de Koninklijke Marine.

Een grabbelton voor de vrede

BERT KREEMERS

ZO'N EEUW NOOIT MEER', SCHRIJFT oud-minister-president Ruud Lubbers in *!vrede alstublieft*, een bonte verzameling van opstellen, gedichten en een beeldverhaal. Twintig deskundigen op het gebied van oorlog en vrede, (oud-)politici, schrijvers, dichters en een beeldend kunstenaar willen – zo verantwoordt de uitgever zich – inspireren tot een blijvende inzet voor vrede in een leefbare wereld voor de komende generaties. Het gemêleerde gezelschap, dat terugblijkt op twee wereldoorlogen en honderden andere gewapende conflicten, kijkt niet met nostalgie om naar de bijna voltooide twintigste eeuw.

Oorlog en oorlogvoering zijn weliswaar geen exclusief hedendaags verschijnsel, maar hangen in de laatste honderd jaar als een steeds zwaardere schaduw over de geschiedenis. De Groningse polemoloog Hylke Tromp wijst op de transformatie van de oorlog in de afgelopen eeuwen. Oorlogvoering is geen krachtmeting meer die zich buiten de middeleeuwse stadsmuren afspeelt. 'Auschwitz leek het dieptepunt van de geschiedenis', houdt Jan Terlouw de lezer voor. Hij en de meeste andere auteurs zoeken in hun bijdragen naar wegen om uit dat diepe dal van genocide en dat van soortgelijk, meer recent oorlogsgeweld op de Balkan en in Centraal-Afrika te komen. Terlouw zelf hoort tot de meest optimistische denkers. Organisatie, openbaarheid, overleg

en welvaart zijn voor hem vier hedendaagse sleutelbegrippen, waarvan de voortschrijdende ontwikkeling het vermijden van gewelddadige conflicten bevordert.

In de bijdrage van Ruud Lubbers galmt de echo van Terlouw na. Toenemende samenwerking en integratie enerzijds, schaalverkleining en regionalisering anderzijds kunnen elkaar heel goed versterken en 'het is zeer wel mogelijk om beide genoemde ontwikkelingen tegelijkertijd een kans te geven'. Om deze tendensen te versterken is een 'richtinggevende ethiek nodig, die de basis vormt voor een just, sustainable and participatory society'. Geld om armoede, honger en dorst, volgens Lubbers dé oorzaken van geweld, te bestrijden is er naar zijn mening genoeg. Helaas weerstaan ook andere auteurs de verleiding van vage, utopie-achtige ideeën niet.

In een prikkelend geschreven filippica tegen het hedendaagse oorlogsgeweld pleit de Belgische huisarts en vredesactivist Jef De Loof voor de overheveling van de defensie-uitgaven naar instituten voor vredesopbouw en uiteraard moet de jeugd als 'een waarborg tot blijvende vrede' goed worden opgeleid en opgevoed. De uit Irak afkomstige schrijver en journalist Mariwan Kanie beveelt de ontwikkeling van

Theo van Boven, Maurits Coppieters e.a.:
!vrede alstublieft.

Afferden: Uitgeverij De Vijver, 1999; 189 blz.; f27,50;
ISBN: 90-76224-11-0

een plan aan voor de uitschakeling van alle dictatoriale regimes ter wereld. Hij droomt van een intensieve samenwerking tussen Amsterdam, waar hij als balling leeft, en zijn geboorteplaats Suleymania. Het nieuwe kosmopolitisme als haarlemmerolie voor de wereldvrede. Ik wil niets afdoen aan het belang van ontmoetingen van gelovigen uit allerlei religies, waarvoor rabbijn Soetendorp zich zo inzet. Het is echter niet waarschijnlijk dat de Dalai Lama, de Groot Moefti van Syrië en hij zelf ooit zullen aanschuiven bij de G-7 of de Europese topconferenties om 'volwaardig deel te nemen aan onderhandelingen die trachten oorlogen te voorkomen'. Voor het oplossen van conflicten op o.a. de Balkan stelt oud-bevelhebber Hans Couzy voor, baar geld uit te keren in ruil voor concessies in onderhandelingen die een vreedzaam einde van zulke conflicten dichterbij moeten brengen.

Tussen zoveel optimistische, idealistische en wereldvreemde ideeën plaatst slechts een handvol auteurs nuchtere kanttekeningen. Wat betekenen de globalisering en de internationalisering voor het bestaansrecht en de kracht van de

natiestaat? Hoe verhouden de universele toepassing van de mensenrechten en nationale soevereiniteit zich tot elkaar? Slechts weinigen wagen zich aan een serieus antwoord op zulke vragen. Het lijkt erop dat de principes van de soevereiniteit van de staat en van niet-inmenging in de binnenlandse aangelegenheden van een andere staat het aan het eind van deze eeuw hebben afgelegd tegen het zelfbeschikingsrecht en de universele rechten van de mens. Voor Hylke Tromp betekent dat het vastleggen van scherpe beperkingen aan het 'mondiale interventionisme'. Voor Mient Jan Faber komt aan het bloedigste hoofdstuk van de wereldgeschiedenis, de twintigste eeuw, nog lang geen einde als de NAVO en in haar kielzog 'vreemdelingenlegioenen' in de volgende eeuw doorgaan met interventies 'als de mensonterende tafereelen te vaak en te indringend op de TV-schermen verschijnen of als de regionale stabiliteit te zeer wordt aangetast. Maar ook vaak niet; de wereld is aan de ellende van de onderkant gewend geraakt.'

De 21ste eeuw zal ook naar de mening van Joris Voorhoeve niet vreedzamer zijn dan de 20ste. Internationale organisaties leiden aan bestuurlijke zwakte door de prioriteit voor nationale soevereiniteit. Beslissingen om geweld tegen te gaan of te voorkomen, worden te laat genomen en met te weinig middelen uitgevoerd. Wat de wereld in de volgende eeuw nog kwetsbaarder maakt, is de bevolkingsgroei naar meer dan tien miljard mensen, de sterke verstedelijking in arme landen, de groei van krottenwijken met massa's werkloze en ongeschoolde armen, milieuverslechtering en gebrek aan zoetwater. Er ligt dus nog genoeg springstof voor gewelddadige conflicten, waarbij duidelijk sprake is van een verschuiving van strijd tussen staten naar strijd binnen een staat.

Voor de Maastrichtse hoogleraar Theo van Boven mag er niet worden getornd aan het Handvest van de Verenigde Naties: geweld is alleen toegestaan als zelfverdediging of op grond van een uitdrukkelijk mandaat van de Veiligheidsraad. Preventie is zijn wachtwoord voor de

toekomst. In de 21ste eeuw moeten wat hem betreft de nu bestaande netwerken van beginselen en normen uitmonden in een op nationaal niveau op te bouwen geheel van rechtsinstituten. Educatie, waarheid en verzoening zijn voor Van Boven de andere onmisbare ingrediënten voor de enige uit 'een mengsel van utopisme en realisme' bestaande weg die naar zijn zeggen uitzicht biedt.

Zet twintig personen aan het denken en het schrijven met een vriendelijke, maar tegelijkertijd vage boodschap. Het resultaat is een grabbelton met vaak originele, maar ook – nog vaker – vage en dus onbruikbare ideeën, die de lezer op het verkeerde been zetten. Elke eeuwwisseling inspireert tot herbezinning op de toekomst. Dat geldt zeker voor de overstap naar het volgende millennium. Daar is niets op tegen. Om Ruud Lubbers nog een keer uit zijn bijdrage te citeren: het zijn 'mooie woorden'. Heel veel mooie woorden.

DRS H.P.M. KREEMERS is verbonden aan de afdeling Onderzoek van het Instituut Clingendael.

Op de drempel van het nieuwe millennium: verzoening en verandering

MENDELTJE VAN KEULEN

WELKE SPOREN ZAL DE TWINTIGSTE eeuw nalaten in het nieuwe millennium? Het is deze intrigerende vraag die centraal staat in het boek dat dr F.A.M. Alting von Geusau schreef ter gelegenheid van zijn afscheid van de universiteiten van Leiden en Tilburg, waaraan hij als hoogleraar was verbonden. Op zijn

zoektocht naar mogelijke antwoorden leidt de auteur ons 'vanuit een christelijke visie op menselijke waardigheid', langs de getuigenissen van opstandigen tegen staatsgeweld

Frans A.M. Alting von Geusau, *Keren de kansen? Op weg naar een nieuw millennium.* Tilburg: Tilburg University Press, 1998; 180 blz.; f32,95; ISBN: 90-361-9809-7

en onmenselijkheid in de twintigste eeuw. Een citaat van de sovjetdissi-

dent Vasili Grossmann dient als leidraad op deze reis: '... In de tijd van de totale overwinning van de onmenselijkheid is duidelijk geworden dat alles wat door geweld tot stand is gekomen, zinloos en nutteloos is, geen toekomst heeft, geen sporen zal nalaten.'

Het spoor begint bij de kale vlakten van de totalitaire regimes in de geschiedenis als Auschwitz en het Siberische Ashtair, 'gedenktekenen van het kwaad'. In het brandpunt van de geschiedenis die de auteur behandelt, ligt het verraad aan Polen, een land dat slachtoffer werd van onvoorstelbare terreur van zowel Duitse als sovjetzijde. Warschau, symbool van verraad en verwoesting, is echter in de laatste helft van deze eeuw herrezen: 'een stad die bleef'. Het hoofdstuk over de Poolse verschrikkingen wordt gevolgd door een beschouwing over Jeruzalem: hoofdstad van de herinnering. De reden voor deze schijnbaar willekeurige geografische sprong is te vinden in het motto waarmee Alting von Geusau, als voormalig lid van het *Jeruzalem Comité*, sterk betrokken bij de problematiek rond deze verscheurde stad, dit gedeelte van zijn zoektocht afsluit: 'Slechts diegene heeft toekomst, die een ander een toekomst gunt.'

Dit idealisme is terug te vinden in de beschouwing over de rol van de Verenigde Staten, de supermogendheid die deze eeuw tot het Amerikaanse tijdperk maakte. De ideeën over een democratische wereldorde die president Woodrow Wilson in 1917 ontvouwde, beleven thans een opleving in het Amerikaans buitenlands beleid. Een belangrijk verschil tussen Wilsons benadering en die van Clinton, tachtig jaar later, is dat Wilson internationale samenwerking in de Volkenbond centraal stelde, terwijl het huidig Amerikaans buitenlands beleid sterker gestoeld is op unilateralisme. Niettemin blijft de samenwerking met West-Europa een van

de hoekstenen van de Amerikaanse buitenlandse politiek. Startpunt voor deze betrokkenheid was het Marshall-hulpplan voor het getraumatiseerde Europa op de puinhopen van de Tweede Wereldoorlog, waaraan Alting von Geusau een beschouwing wijdt.

Het gevaar van totalitaire overheersing lijkt na de ineenstorting van de Sovjetunie verdwenen. We bevinden ons in een 'nieuwe veiligheidssituatie', waarin oorlog tussen staten is vervangen door oorlog binnen staten en het begrip veiligheid aan steeds nieuwe definities onderhevig is. In een aantal hoofdstukken behandelt Alting von Geusau de respons van mensen op uitingen van kwade wil, antwoorden die gebaseerd zijn op verzoening en verandering: de revoluties van 1968, het verzet van bewegingen als Charta 77 en het Poolse *Solidarność*. Deze inspanningen van tallozen leidden uiteindelijk tot een betekenisvolle groei van het Oost-Europese bewustzijn die uitmondde in de geweldloze revolutie van 1989.

Verzoening en verandering zijn in de jaren '90 *Leitmotiv* voor de betrekkingen tussen Oost en West. Het internationale recht, waaraan het achtste hoofdstuk is gewijd, is bij uitstek gebaseerd op deze waarden en het morele geweten van het individu. De initiatieven van mensen als Monnet, Schuman, Marshall en Wilson waren gebaseerd op verzoening en maakten de weg vrij voor samenwerking op basis van gedeelde waarden. Met deze voorbeelden, die in de woorden van de auteur hebben geleid tot 'een nieuwe fase in het tijdperk van de democratische volkeren', kan de stelling van Grossmann dan ook worden bevestigd. Het zijn juist deze initiatieven die hun sporen in het volgende millennium zullen nalaten. En het is de interstatelijke samenwerking waarvoor zij de voorzet gaven, die een antwoord had op de verschrikkingen van deze

eeuw en die in de ogen van Alting von Geusau dan ook een van de grootste uitdagingen vormt voor het komende tijdperk.

Mw. Drs M. van Keulen studeerde aan de Technische Universiteit Twente; zij is thans verbonden aan het Europa College te Brugge.

Deze rubriek staat onder redactie van Fenna van den Burg, die ook alle bijdragen aan deze aflevering voor haar rekening nam. Signalering van aan te kondigen boeken gebeurt door Saskia van Ankeren.

Denis J.B. Shaw: Russia in the Modern World. A New Geography.

Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 1999; xvii + 314 blz.; f 63,65
ISBN 0-631-181342

Hoewel de historische context niet wordt verwaarloosd, concentreert Shaw (Reader in Russian Geography in the School of Geography, University of Birmingham) zich in deze studie op de ontwikkeling van het ex-sovjetgebied na de val van het communisme, toen elk van de ex-sovjetstaten zijn eigen pad begon af te bakenen. De eerste hoofdstukken gaan dan ook over de territoriale, de imperiale en de sovjetefenis, alsmede over het ontstaan van de huidige Federatie. Shaw concludeert dat de Sovjetunie zich zeer heterogeen ontwikkelde 'with elements of a pre-industrial rural culture and an early industrial culture rubbing shoulders, especially in the big cities, with the scientific and cultural revolution of an advanced industrial society' (blz. 50). Na dit historisch deel komen de recente economische, ecologische, stedelijke, rurale en demografische ontwikkelingen aan de orde. De regio's van het huidige Rusland en de autonome gebieden krijgen een aparte behandeling. De studie besluit met een analyse van de ontwikkeling van de verhouding tussen Rusland en de veertien ex-sovjetgebieden die thans het zg. 'nabije buitenland' van Rusland vormen, alsmede van de internationale positie van Rusland. Blijken de republieken van de Russische Federatie verwickeld te zijn in een machtsstrijd met Moskou en in een proces van *nation building* – een proces waarvan nog maar moet worden afgewacht of het zal leiden tot een breuk in de Federatie – een en ander geldt evenzeer voor de veertien ex-sovjetgebieden. De situatie hier is echter nog onoverzichtelijker, zonet chaotisch. Commentatoren wijzen op de voordelen voor Rusland van samenwer-

king en voeren argumenten aan die betrekking hebben op de militaire veiligheid en herstel van Russische invloed en controle. Maar er zijn ook waarschuwingen over de economische kosten verbonden aan haastige overeenkomsten met staten conservatiever en economisch meer achtergebleven dan Rusland zelf. De sovjetefenis drukt nog steeds zwaar op de onderlinge verhoudingen en op de relaties met de wijdere wereld. Rusland is niet langer een super- maar nog wel een zeer grote mogendheid, met een presentie in twee van 's werelds grootste oceanen en grenzend aan belangrijke regionen van de wereld. Het nieuwe Rusland wordt zowel geconfronteerd met een scala aan mogelijkheden als met talloze – vaak overgeërfde – problemen en nog lang niet uitgekristalliseerde verhoudingen. De studie bevat tientallen tabellen en landkaarten van het huidige Rusland en zijn 'nabije buitenland', die het betoog van de schrijver ondersteunen en die een schat aan feitelijke informatie verschaffen. (F.v.d.B.)

Hans Mouritzen (ed.): Bordering Russia. Theory and Prospects for Europe's Baltic Rim.

Aldershot: Ashgate Publishing Ltd., 1998; xii + 322 blz.; f 158,55
ISBN 1-85521-959-X

De motivatie voor deze bundel essays is het debat dat zich voltrekt over het lot van de zg. 'Baltic Rim'-staten: moeten zij volgens hun wens worden opgenomen in de NAVO en de EU, een geste waarmee Rusland wordt gebruskeerd, of worden zij een buitenpost van het Westen met een IJzeren Gordijn naar het oosten, een grijze zone,

dan wel bruggenbouwers tussen Oost en West? In deze bundel gaat het om de staten Estland, Letland, Litouwen, Polen en Finland. Ze hebben twee gemeenschappelijke kenmerken: ze grenzen alle aan Rusland en in Westerse ogen zijn ze serieuze kandidaten voor een lidmaatschap van NAVO en EU/WEU.¹ Wetenschapslieden uit het Verenigd Koninkrijk, Denemarken, Rusland, Estland, Letland, Litouwen en Polen geven in deze bundel niet zozeer antwoord op deze vragen, maar dragen daar eerder bouwstenen voor aan. Hun artikelen belichten historische achtergronden, heersende ideeën en stellingnamen en analyseren de huidige stand van zaken, de geopolitieke positie van de desbetreffende landen en mogelijke toekomstige ontwikkelingen. Ook de theoretische component krijgt aandacht. Zo gaat eindredacteur Mouritzen, 'senior research fellow' aan het Deense Instituut voor Internationale Zaken, in het slot hoofdstuk na welke lessen kunnen worden getrokken uit de recente geschiedenis van de Europese 'Baltic Rim'-staten met betrekking tot de levensvatbaarheid van bepaalde alliantietheorieën. De bundel kwam tot stand door samenwerking tussen het 'Peace Research Institute' in Kopenhagen (waar de meeste auteurs voor kortere of langere tijd werkten) en het Deense 'Institute of International Affairs'. Ze bevat een uitgebreide literatuurlijst met publicaties die soms zijn gesteld in de taal van een van de 'Baltic Rim'-staten. (F.v.d.B.)

Noot

1 Polen is inmiddels lid van de NAVO geworden.

Edmund Herzig: The New Caucasus. Armenia, Azerbaijan and Georgia.

London: Chatham House, The Royal Institute of International Affairs, 1999; vii + 165 blz.; f 62,30
ISBN 1-85567-553-6

In deze studie wordt de situatie in de drie onafhankelijk geworden staten van de Zuid-Kaukasus, gebieden met een zeer divers samengestelde bevolking en een hoog conflictpotentieel, doorgelicht. Herzig (verbonden aan The Royal Institute of International Affairs en aan de Universiteit van Manchester) analyseert de politieke en economische situatie (olievoorraden in de Kaspische Zee), alsmede de interne en externe factoren die de stabiliteit van deze landen bedreigen. Tevens komen de relaties tot de omringende republieken en tot Rusland aan de orde. Ook de verhoudingen tot de burens Turkije en Iran, en tot de Verenigde Staten en Europa, worden behandeld. Thans streven Turkije en Iran naar versteviging van de relaties met de Zuid-Kaukasische landen, maar staan elkaar niet toe een dominante positie in de drie landen of in de regio in zijn geheel te verwerven. Voor de Verenigde Staten en Europa is de Kaukasus gelijkelijk van strategisch en economisch belang. Zij hebben er belang bij 'to promote peace, security and stability in the south Caucasus and to discourage the domination of any regional power or the penetration of anti-Western ideology' (blz. 114). De problemen waarmee de Zuid-Kaukasische landen worden geconfronteerd als gevolg van hun historische en culturele kenmerken, hun strategische betekenis en hun schaarse economische hulpbronnen, zijn enorm en vormen een grote bedreiging voor het proces van staatsvorming. 'Georgia came closest to complete collapse in the anarchy and civil war of 1993, but Armenia approached the economic brink in the winter of 1992-3, while the via-

bility of the Azerbaijani state also was called into question by military defeat and internal power struggles in 1993-4.' Tegen deze achtergrond is de overleving van de drie staten op zich zelf al een hele prestatie. Maar de huidige situatie is precar en de voortgang van het proces van *nation-building* hangt van vele factoren af, zoals 'ouder wordende presidenten', economische vooruitgang – vooral de oliewinning – en de politieke ontwikkeling, in het bijzonder 'the development of state-society relations, of civil society and of a civic, rather than ethnic, concept, of citizenship'. Het grootste gevaar voor de 'houdbaarheid' van het staatsvormingsproces schuilt echter in regionaal conflict. 'Conflict resolution presents the greatest test for the Caucasian states, since the conflicts are entangled in all aspects of their development.' (blz. 147-149) (F.v.d.B.)

Philip B. Heymann: Terrorism and America. A Common Sense Strategy for a Democratic Society.
Cambridge, Mass./Londen: The MIT Press, 1998; xxiv + 179 blz.; \$ 22,-
ISBN 0-262-08272-1

Terrorisme, aldus Heymann, gaat zowel over het gebruik van geweld voor politieke doeleinden binnen een land en speelt zich af op een gebied waar misdaad en politiek elkaar raken, als over het gebruik ervan in een internationale context, waarbij het zich afspeelt op een gebied waar misdaad, oorlog-op-een-laag-niveau en buitenlands beleid elkaar raken. Bestrijding van terrorisme mag geen woedende, instinctieve reactie van wraak zijn, maar moet 'een common sense'-beleid zijn dat ten dienste staat van de bescherming van het leven van de burger, de vrijheden die ten grondslag liggen aan de democratie en van de handhaving van de eenheid van de maatschappij. Tegen deze achtergrond behandelt de auteur het verschijnsel en de maat-

regelen ter preventie en bestrijding van zowel binnenlandse als internationale vormen van terrorisme. In het eerste hoofdstuk komen o.m. de verschillende definities van terrorisme aan de orde. Daarna volgen hoofdstukken over kwesties als het vergaren van 'intelligence', gijzeling, internationale samenwerking, het gebruik van militair geweld (internationaal terrorisme) preventieve technieken en het gebruik van het strafrechtelijk apparaat (binnenlands terrorisme). De auteur verwerpt een beleid dat het verschijnsel terrorisme slechts kan bezien als een 'gewone misdaad', een beleid dat Netanyahu, (ex-)premier van Israël, de wereld wil opdringen. Dit laat onverlet dat de bomaanslagen in de Verenigde Staten op het World Trade Center en het federale gebouw in Oklahoma de kwetsbaarheid van de eigen maatschappij en burgers hebben aangetoond. Eveneens dat er kans bestaat op toekomstig gebruik van kern- en andere moderne wapens. Maar een beleid à la Netanyahu brengt ons weinig verder. En ook al zal geweld soms noodzakelijk zijn, men dient te bedenken dat terrorisme niet is uit te bannen. 'We can deal with it; we can discourage it; but we cannot end it completely any more than we can end violence for other purposes'. We dienen ertegen te waken dat we het bestrijden op een manier die (zoals de terroristen hopen) maatschappelijk zelf-destructief is. Heymann is verbonden aan het 'Belfer Center for Science and International Affairs', een centrum en doorgeefluik van onderzoek, onderwijs en opleiding van de John F. Kennedy School van Harvard. Hij werkte de afgelopen jaren samen met Ariel Merari van de Universiteit van Tel Aviv (die Israël en de Verenigde Staten adviseerde over de bestrijding van het terrorisme) en met Daniel McGillis van de Harvard Law School, die deskundig is op het terrein van het terrorisme in Noord-Ierland. (F.v.d.B.)

(Onderzoeks)instellingen op het gebied van de internationale betrekkingen / samenstelling Saskia van Ankeren (documentaliste bij het Instituut Clingendael)

Dit is een tamelijk willekeurige selectie van internetadressen van instellingen op het gebied van de internationale betrekkingen. Omdat er zoveel instellingen zijn op dit vakgebied, heb ik geprobeerd zoveel mogelijk adressen te geven die u doorverwijzen naar instellingen en informatie. Voorts vindt u een lijstje van de meest bekende instellingen. Nederlandse instellingen zijn buiten beschouwing gelaten; deze kunt u vinden via "adressen" op de website van Instituut Clingendael (<http://www.clingendael.nl>). Een deel van de hier opgegeven adressen kunt u ook via de "links" op dezelfde website vinden.

Samenwerkingsverbanden / Verzameladressen:

- **Antenna:**
<http://antenna.nl/>: Vertegenwoordiging in Nederland van een wereldomspannend platform van organisaties op het gebied van o.a. ontwikkelingssamenwerking, noodhulp, milieu en ecologie.
- **Conflict Web:**
<http://www.info.usaid.gov/regions/afr/conflictweb/>: bron van informatie over conflictvoorkoming en -beheersing; vredeshandhaving en wederopbouw na conflicten.
- **Virtual Resources: international relations research resources on the Web:**
<http://mitpress.mit.edu/journals/INOR/deibert-guide/TOC.html>: eigenlijk geen website van of verwijzend naar instellingen; maar hier zijn veel internationale organisaties, ngo's en documenten te vinden.
- **Einiras:**
<http://www.isn.ethz.ch/einiras/>: European Information Network on International Relations and Area Studies. Hier kunt u de adressen van veel nationale instituten voor internationale betrekkingen, zoals het Londense Royal Institute for International Affairs; IFRI (Parijs) etc. in Europa vinden.
- **EuFoRic**
http://www.oneworld.org/euforic/framed/eufor_nl.htm: Internetbron op het gebied van Europese ontwikkelingssamenwerking. Zoek op deze site het overzicht van alle One World Partners en u heeft toegang tot meer dan 500 organisaties over de hele wereld die zich bezighouden met mensenrechten en duurzame ontwikkeling.
- **European Platform for Conflict Prevention and Transformation:**
<http://www.euconflict.org/>
- **Initiative on Conflict Resolution and Ethnicity INCORE:**
<http://www.incore.ulst.ac.uk/>: Centrale internetbron op het gebied van conflictbeheersing en etnische conflicten.
- **International Relations and Security Network:**
<http://www.isn.ethz.ch/>
- **Peace and Conflict:**
<http://csf.colorado.edu/peace/>: Vredesonderzoek op het World-Wide Web
- **Peace and Conflict Studies:**
<http://www.uni-muenster.de/PeaCon/welcomee.html>: Van het Insti-

tute of Sociology, Universiteit van Münster, Duitsland op het gebied van vrede en oorlog in de moderne wereld.

- **United States Institute of Peace Library:**
<http://www.usip.org/library/rcenters.html>: Onderzoeksinstituten op het gebied van de internationale betrekkingen op land gesorteerd
- **War, Peace and Security WWW server:**
<http://www.cfsc.dnd.ca/>
- **The WWW Virtual Library: International Affairs Resources:**
<http://www.etown.edu/vl/>

Instellingen:

- **Brookings Institution:**
<http://www.brook.edu/default.htm>
- **Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien:**
<http://www.biost.de/>
- **Centre for European Policy Studies:**
<http://www.ceps.be/>
- **Center for International Climate and Environmental Research (CICERO)**
<http://www.cicero.uio.no/eindex.html>
- **Council on Foreign Relations:**
<http://www.foreignrelations.org/public/>
- **European Centre for Minority Studies:**
<http://www.ecmi.de/>
- **The European Policy Centre:**
<http://www.theepc.be/>
- **International Institute for Strategic Studies:**
<http://www.isn.ethz.ch/iiss/>
- **International Policy Institute for Counter-Terrorism:**
<http://www.ict.org.il/>
- **Institute for International Economics:**
<http://www.iie.com/>
- **Rand:**
<http://www.rand.org/>
- **Stiftung Wissenschaft und Politik:**
<http://www.lrz.muenchen.de/~swp/>
- **Stockholm International Peace Research Institute SIPRI:**
<http://www.sipri.se/>
- **Woodrow Wilson International Center for Scholars:**
<http://wwics.si.edu/>

Probing into the Future

At the threshold of the new millennium the *Internationale Spectator*, in its first issue of 2000, sets off on an exploratory journey into the near future. Experts on international affairs attempt to outline the next fifty years or, even more daring, settle down in the world of 2050 and present a retrospective of developments in the first half of the twenty-first century. But before this venture into the early stages of the new millennium begins, we have to look back.

Hans Renner

begins his retrospective of the twentieth century with surveying the newspapers around the year 1900. Their frontpages reported the Boer War in South Africa and the Boxer Revolt in China. Nevertheless, the papers reflected hope for a better, more peaceful century to come. Less than twenty years, however, later millions of soldiers had been killed in the trenches of the First World War. Subsequently we saw the emergence of two totalitarian systems, national socialism and communism, based on two insane ideologies. The former resulted in the Second World War, in which even more millions lost their lives in the gas chambers and on the battlefield. The latter resulted in the Cold War. It was the time of the great paradox; the period of destruction was followed by the longest period of peace, a period of reconstruction. It brought freedom and welfare, but only to the Western world; on the other side of the Iron Curtain millions had to endure Soviet domination. When Michael Gorbachev entered the Kremlin in 1985, things changed dramatically. The Berlin Wall fell; the Cold War was over before the turn of the century. The bipolar world came to an end. The United States of America were left as the single super power.

A. van Staden

looks at potential challengers to the U.S. supremacy in the next decades. China, for long predicted as the main contender for world power, may be ruled out, as its economic growth figures appear flattered and its military capabilities limited. Nor do Japan, Russia, Europe nor India stand much of a chance. That does not mean the world in the twenty-first century will show a unipolar power constellation dominated by the U.S. First, the U.S. are increasingly cautious to assume too many responsibilities: they are no longer prepared to act as the world's cob. Secondly, power relations are much more complex nowadays; the economic and cultural dimensions (soft power) come into play. This will result in power being shared by states and non-state actors, such as NGO's. The world of tomorrow may show a differentiated and stratified power structure, in which the composition of the actors (both state and non-state) on the world stage is directed by the policy areas concerned.

J.Q.Th. Rood

surveys the future Europe. European integration has been very successful, but the European Union has not developed into a super state. That is not surprising. State formation is a power political process, whereas the aim of European integration is precisely the removal of the power political characteristics from the relations between the EU member states. However, it is plausible that the EU, faced with direct external threats, will increasingly have to manifest itself as a bloc. This development may lead to a truly European identity which would foreshadow state-like structures.

Marianne van Leeuwen

addresses the problem of international terrorism, in particular by looking at current and future developments in its terrorists' motivation, organization and choice of instruments. She rejects an automatic association of religiously motivated terrorists with an assumed ideological aim to kill massively. There still are substantial practical difficulties for subnational actors to produce weapons of mass destruction. Nevertheless, a war-fighting variety of terrorism may become prominent. Nationalistic and irredentist ethnic motivations may not decline as noticeably as expected. Organizational trends away from hierarchies toward real and virtual networking may well direct tactics and strategies of terrorists in the future, fudging the identity of terrorism as distinct from electronic vandalism, transnational crime, or 'ordinary' fighting, and making terrorism as a phenomenon more elusive than in the past century.

Wouter Meijer

presents the perhaps greatest challenge of the new century, the world population problem. In 2050 there may be 9 billion mouths to feed. One dimension of this problem is the human right of self-determination in matters of reproduction and sexuality. When given access to appropriate reproductive health services and information, women world-wide invariably opt for fewer children. Unsustainable lifestyles present another dimension, particularly in the rich countries with no or little population growth. Patterns of consumption are one form of pressure on our global environment, while another is the sheer size of the population. The former is particularly evident in the North, the latter in the South. However, recent economic growth in developing countries, especially in East Asia, rapidly changes the North-South picture, as emerging middle classes copy Northern lifestyles, while their populations are nearing stabilisation. Unsustainable consumption patterns pose severe threats to the environment and our limited resources. Changing views on quality of life and changing behaviour may alleviate this trend. New institutions will be needed to deal with these global issues. Only a far-reaching restructuring of the United Nations system,

into a kind of world government with much wider mandates and authorities may provide the appropriate instruments.

Hans Labohm

explains that with regard to the world's resources the future looks fairly promising. The predictions of doom, as contained in the famous report of the 1970s, Limits to Growth, have proved far too pessimistic. Labohm looks into the prospects of the main elements that in principle may set limits to growth, i.e., energy, raw materials, environmental pollution and climate change, and concludes that for the next 50 years there is no real cause for fear.

Hans Jansen

looks at the prospects for religion and ideology in the next half century. The most serious attack on the foundations of modern society was brought about by the fundamentalistic quasi-merger between religion and politics, as exemplified by Khomeini's seizure of power in Iran in 1979. But the last decade of the twentieth century has indicated that the Islamic fundamentalist groups in the Middle East are past their peak. A reorientation in a purely cultural direction has begun. The same may be said of Christian fundamentalist groups, especially in the United States, while Jewish fundamentalism in Israel will have a tough time now that Barak has replaced Netanhayu as Israel's head of state.

So far for extrapolations, predictions and probes into the future. Now we are in the year 2050, and we arrive at educated guesses.

Nico Schrijver

introduces us to a United Nations which has finally, at its 100th anniversary in 2045, significantly amended its Charter. The Security Council has 35 seats, fourteen of which are attributed to

non-state actors. Schrijver looks back at the *annus horribilis* of 2025, when a rain of stars descended on the Pacific Ocean and caused worldwide panic; and the seventh hole was observed in the Ozon-layer. It had brought thousands of representatives to Pretoria the year after for a World Conference on the Protection of the Earth and the Future of Mankind. It meant the great break-through for international organizations, the business world, spiritual and citizens movements: they now entered the domain of international relations, heretofore dominated by states, as equal partners.

Coby van der Linde

takes us to the 28th annual meeting of the International Economic Co-ordination Authority, IEAC. This Authority has the mandate to finetune the policies of the main world organizations: the World Environment and Trade Organization; the International Monetary Authority; and the World Resources Organization, but it has so far failed to develop a coherent policy. It has resulted in big differences in welfare between the various communities of the 'official world' and in secret trade with communities from the 'un-official world'. Reintegration of the two worlds is urgently required; it is the top priority on the IECA Meeting's agenda.

Rob de Wijk

celebrates the establishment of the Council of the Northern Hemisphere. Its main challenge is to combat the effects caused by the disrupted communities from the Southern Hemisphere, the 'Mad Max societies'. The Sultanate of Aceh is the sole stable and functioning state in the South Eastern region. The United Nations and the OSCE are relics of the past, but NATO has just celebrated its 100th birthday.

To conclude our journey **Han Mulder** gives us a glimpse of the world map of 2050.

Register bijdragen jaargang 53 (1999)

alfabetisch gerangschikt op auteursnaam

Samenstelling: Kitty l'Ami

(CA = co-auteur[s])

(bij meer bijdragen van een auteur naar volgorde van publikatie)

Aelvoet, M.

Het Europees Parlement als katalysator voor een sterker draagvlak voor Europese politiek (CA: J. Mertens). juni: 335-338

Arts, B.

NGO's in de internationale milieudiplomatie. Toenemende invloed? juli/augustus: 419-424

Arts, K.

Boekbesprekingen: Slotmakers en gangstermeisjes. Kinderarbeid wereldwijd (E. Groenink, I. Holtwijk en F. van Straaten), Kinderarbeid (M. Vervliet en J. Vandaele) en Ministeries van Buitenlandse Zaken en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid: Beleidsnotitie Kinderarbeid Wereldwijd. januari: 55-57

Baeck, L.

Cultureel nationalisme in Oost-Azië. april: 195-199

Benschop, D.

De *Berliner Republik* en de nieuwe Europese dynamiek. Duitsland in Europa: het wantrouwen voorbij. maart: 151-154

Berends, G.

Kleur bekennen. Tien jaar Nederlandse hulp aan Midden- en Oost-Europa. december: 645-650

Berghe, Y. Vanden

Boekbespreking: Tweehonderd jaar Ministerie van Buitenlandse Zaken. maart: 177-178

Berkhof, G.C.

Boekbespreking: Si vis pacem: Het Nederlandse defensiebeleid op lange termijn (A.C.A. Dake). februari: 108-110

Berkhout, R.

Boekbespreking: Integrale Veiligheid in Europa: heden en toekomst (Nederlandse Politie Instituut). maart: 184-185

Beuningen, F. van

Boekbesprekingen: Explaining Euro-Paralysis – Why Europe is Unable to Act in International Politics (J. Zielonka) en Het buitenlands beleid van de Europese Unie (S. Keukeleire). september: 509-510

Beyers, J.

De Europese Unie moet 'België-in-het-groot' worden. Het maatschappelijk draagvlak van de EU. maart: 144-150

Biekart, K.

Particuliere hulporganisaties en maatschappijopbouw in Midden-Amerika. juli/augustus: 425-429

Biscop, S.

Respons: Europees defensiebeleid: tijd voor concrete stappen. december: 678-680

Bloed, A.

Boekbespreking: Nieuwe Tijden: Oost- en Midden-Europese landen na de val van het communisme (M. van den Heuvel, H. Renner en H. van der Meulen [red.]). januari: 49-50

Blommestein, H.J.

Boekbespreking: The Transformation of Economic Systems in Central Europe (H.W. Hoen). oktober: 565-567

Boer, L.

Respons: Het nieuwe bilaterale OS-beleid: een reactie op 'De 19' van Herfkens. september: 506-508

Boekbespreking: De geschiedenis van vijftig jaar Nederlandse ontwikkelingssamenwerking 1949-1999 (J.A. Nekkers & P.A.M. Malcontent [red.]). (CA: B. Vereecken). november: 624-626

Boterman, F.

Is Duitsland een normaal land? januari: 44-48

Boxhoorn, B.

Boekbespreking: Italianen (J. van der Putten). maart: 182-183

Brouwer, J.W.L.

Nederland en Luxemburg: een grote en een kleine mogelijkheid? (CA: A.E. Pijpers). januari: 31-36

Boekbespreking: De organisatie van de West-Europese samenwerking: een voortdurende strijd om de macht (R.H. Lieshout). juni: 371-372

Bursens, P.

Hoe Europees zijn de Belgen? Standpunten en gedrag van politieke elites en publieke opinie naar aanleiding van de Europese verkiezingen. juni: 339-344

Castermans-Holleman, M.C.

Boekbesprekingen: De Rechten van de Mens, Universaliteit in de Praktijk (P.R. Baehr) en Grondrecht en wisselgeld. Aziatische en westerse visies op de waarde van de rechten van de mens (M. Meijer [red.]). april: 235-238

Colijn, K.

Krijgsmacht of Vredesmacht, tussen politiek en analyse. september: 500-503

Couwenberg, S.W.

Supranationale staatsvorming of terug naar de middeleeuwen? juli/augustus: 436-442

Boekbespreking: Ethical universalism and ethical nationalism and beyond (M. Kamminga). november: 626-628

Custers, G.

Boekbespreking: Onderdrukking en Ontwikkeling – op zoek naar een andere sociologie (L. van Vroonhoven). april: 241-245

Dam, F. van

Het eerste jaar van minister Herfkens. november: 608-611

Dekker, H.

Boekbespreking: National and ethnic stereotypes in Central and Eastern Europe. A study among adolescents in six countries (E. Poppe). juni: 377-379

Dekker, G. den

De NAVO in Kosovo. Toetssteen voor de militaire interventie? (CA: R.A. Wessel) juni: 358-367

Dijk, R.M. van

Boekbespreking: Mexico and the NAFTA environment debate (B. Hogenboom). april: 239-240

Dijkstra, G.

Bosnië en Hercegovina. Tussen onafhankelijke staat en internationaal protectoraat. juli/augustus: 402-408

Dirksen, E.

De Russische economische crisis. Het gewicht van interne oorzaken. januari: 37-43

Dunk, Th. H. von der

Tien jaar na 9 november 1989. Over de terugkeer van oude scheidslijnen in Europa. november: 575-581

Ehlers, N.

Boekbespreking: Grenzen over: aspecten van grensoverschrijdende samenwerking (H.C.G. Spoormans, E.A. Reichenbach en A.F.A. Korsten [red.]). september: 512-513

Ellis, S.

Staatsinrichting in Afrika: import of eigen kweek? mei: 294-298

Eppink, D.J.

België: een nieuwe Zwarte Zondag? juni: 345-350

Erdogan, A.

De Europese Unie en Turkije: pro's en contra's. december: 666-671

Faber, M.J.

Boekbespreking: Early Warning and Conflict Prevention. Limitations and Possibilities (K. van Walraven [red.]). februari: 116-119

Rechtvaardiging van de krijgsmacht. Humanitaire interventie. juli/augustus: 396-401

Feldbrugge, F.J.M.

De Russische Crisis. De lange exodus uit zeventig jaar sovjetverleden. november: 586-592

Friedhoff, H.

Europa's onbezongen held: Jan Willem Beyen 1897-1976. maart: 155-160

Genugten, W.J.M. van

Boekbespreking: Reflections on International Law from the Low Countries, in honour of Paul de Waart (E. Denters en N. Schrijver [red.]). februari: 120-122

Gerrits, A.W.M.

Rusland – Wat moeten we ermee? juni: 351-357

Geus, P.B.R. de

Defensie in toekomstperspectief. Naar aanleiding van de *Hoofdlindennotitie*. mei: 259-264

Ginneken, A.H.M. van

Het Franse beleid ten aanzien van Algerije. De dichtgetimmerde opvolging in *Le Pouvoir*. mei: 288-293

Griffiths, R.T.

Verloren toekomsten. Economische voorspellingen sinds de Tweede Wereldoorlog. januari: 12-17

Grünfeld, F.

Boekbespreking: Doelwit Rotterdam; Nederland en de oliecrisis 1973-1974 (D. Hellema, C. Wiebes en T. Witte). mei: 313-315

Gunning, J.W.

Vernieuwing in de Nederlandse ontwikkelingshulp. Minder landen, minder doelstellingen, minder projecthulp: méér effectiviteit! (CA: T. de Ruyter van Steveninck). februari: 67-73

Haan, J. de

Vijftig jaar *Bundesbank*. Retoriek en praktijk (CA: P. Maier). september: 480-484

Haenebalcke, T.

Het Stabiliteitspact voor Zuidoost-Europa. Blauwdruk voor duurzame vrede en wederopbouw in de Balkan? oktober: 546-549

Hamelink, C.J.

De digitale toekomst: Catch-22 op de informatiesnelweg. januari: 25-30

Heegde, M. ter

Boekbespreking: God and the Goods, Global Economy in a Civilizational Perspective (B. de Gaay Fortman en B. Klein Goldewijk). april: 247-248

Heijkoop, G.

Respons: Wat doen we met Noord-Korea? februari: 105-107
Noord-Korea: *Engagement of appeasement?* november: 603-607.

Hellema, D.

Boekbespreking: Nederland zoekt het tweegesprek. Neobilaterale accenten in de Europese politiek (A. Pijpers [red.]). december: 689-690

Heuvel, M.P. van den

Boekbespreking: Messianisme zonder mededogen. Het communisme, zijn aanhangers en zijn slachtoffers (M. van Hamersveld en M. Klinkhamer). januari: 51-52

Boekbespreking: Yearbook of European Studies. Expanding European Unity – Central and Eastern Europe (L. Marác [red.]). juni: 380-381

Van Tito tot Kosovo. Mythen en waarheden over Joegoslavië. oktober: 558-560

Boekbespreking: Troubled Transition, Social Democracy in East Central Europe. How social democrats, after the collapse of communism, face the task of constructing capitalism (M. Dauderstädt, A. Gerrits en G. Márkus). december: 687-688

Hoen, H.W.

Midden-Europese ervaringen als les voor de economische transformatie op de Balkan. december: 651-655

Hoetjes, B.J.S.

Boekbespreking: Regio's in de Europese Unie – naar een model om hun identiteit te meten (H. Vos). juni: 374-376

Een Europees-bestuurlijke verdieping? De Nederlandse provincies en de Europese Unie sinds het Verdrag van Maastricht. september: 485-492

Boekbespreking: Wat kost ons Europa? (M. Wilssens). december: 686-687

- Homan, C.**
Het voormalige Rode Leger. Een krijgsmacht in crisis. maart: 166-171
Boekbespreking: Frontdiplomaten. Confrontaties met internationale hoofdrolspelers (R. van de Roer). juli/augustus : 451-452
Respons: Toekomst van de krijgsmacht is kiezen (CA: A. van Staden, R. de Wijk en D. Zandee). september: 504-505
- Hoop, S. de**
Bijstand voor de Balkan. Over dilemma's en effectiviteit van de Westerse hulp. oktober: 550-557
- Hosli, M.**
Boekbespreking: EU Committees as Influential Policymakers (M.P.C.M. van Schendelen [red.]). juni: 373-374
- Hulten, M. van**
'De 19' van Herfkens. Het nieuwe bilaterale OS-beleid: van 119 naar 19? juli/augustus: 430-435
- Ingen-Housz, A.H.D.**
Franse aanpassingsproblemen. september: 476-479
- Jansen, E.**
Nieuw zelfvertrouwen voor Europees Parlement. Consequenties van een emotionele vergaderweek in Straatsburg. maart: 130-134
- Kessel, I. van**
Zuid-Afrika's rol in Afrika. Vredestichter of (wapen)handelaar? mei: 304-309
Boekbespreking: Afrika: continent in beweging (E. de Temmerman). mei: 312
- Keukeleire, S.**
Onbekend, onbemind en onderschat. Het structureel buitenlands beleid van de Europese Unie. september: 471-475
- Klaase Bos, A.**
Boekbespreking: The Trans-Oceanic Marketing Channel – A New Tool for Understanding Tropical Africa's Export Agriculture (H. Laurens van der Laan). januari: 58-60
- Koningsbrugge, J.S.A.M. van**
Rusland en Kosovo. Een mysterie verpakt in een raadsel? oktober: 530-533
- Kooijmans, P.H.**
De toekomst van de vrede. januari: 3-7
- Koot, W.C.J.**
Boekbespreking: Antilliaanse instituties: de economische ontwikkeling van de Nederlandse Antillen en Aruba in de periode 1969-1995 (E. de Haan). maart: 179-181
- Kox, H.**
De micro-macroparadox en de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking (CA: C. Reij). april: 222-229
- Kreemers, B.**
Een nieuwe Duitse *Alleingang*. december: 640-644
- Kwaasteniet, M. de**
De OVSE-top van Istanbul. november: 593-596
- Labohm, H.H.J.**
Respons: Heeft het neoliberale paradigma zijn onschuld verloren? november: 619-622
- Laforce, K.**
India en Pakistan zoeken toenadering tot het CTBT: een versterking van de norm tegen kernproeven? april: 205-209
- Lambrakis, G.B.**
Clintons buitenlands beleid en de strijd tussen realisme en idealisme. juli/augustus: 391-395
- Leerssen, J.**
Boekbespreking: The European challenge. Essays on culture, values and policy in a changing continent, with a preface by His Royal Highness Prince Claus of the Netherlands. oktober: 563-565
- Leeuwen, M. van**
Politieke opvolging en staatsgrenzen in het Midden-Oosten. Twee scenario's. mei: 265-271
Religieuze terrorisme als 'nieuwe dreiging'. Motieven, middelen, milieu. november: 597-602
- Leurdijk, D.A.**
Terug naar AF: de aanloop naar de Nederlandse deelname aan Operatie 'Allied Force'. oktober: 539-545
- Light, M.**
'Jullie geloven niet langer in ons en wij geloven niet langer in jullie'. Russen over het nieuwe Europa (CA: J. Löwenhardt en S. White). december: 672-677
- Linde, C. van der**
Van Zwart Goud naar Zwart Zaad. april: 216-221
- Löwenhardt, J.**
'Jullie geloven niet langer in ons en wij geloven niet langer in jullie'. Russen over het nieuwe Europa (CA: M. Light en S. White). december: 672-677
- Lubbers, R.F.M.**
Kosovo en daarna. Bespiegelingen over de veiligheid van Europa. oktober: 519-523
- Maier, P.**
Vijftig jaar *Bundesbank*. Retoriek en praktijk (CA: J. de Haan). september: 480-484
- Marion, M.F. van**
Wisselstroom of dwaallicht. Internationale diplomatie van Philips. februari: 74-80
- Meesman, J.H.**
Boekbesprekingen: Diplomatie. Raderwerk van de internationale politiek (J. Melissen [red.]) en Innovation in Diplomatic Practice (J. Melissen [red.]). mei: 310-311
- Mertens, J.**
Het Europees Parlement als katalysator voor een sterker draagvlak voor Europese politiek (CA: M. Aelvoet). juni: 335-338
- Meulen, J.W. van der**
Toenadering Polen-Oekraïne: noodzakelijk maar moeilijk. maart: 161-165
Politiesamenwerking tussen de EU-landen en Midden-Europa. De Nederlandse ervaring (CA: P.P. Mlicki). december: 656-660
- Mey, L. van der**
Boekbespreking: The Political Influence of Global NGO's. Case Studies on the Climate and Biodiversity Conventions (B. Arts). juli/augustus: 453-454
- Mlicki, P.P.**
Politiesamenwerking tussen de EU-landen en Midden-Europa. De Nederlandse ervaring (CA: J.W. van der Meulen). december: 656-660

Nomden, K.

Boekbespreking: Europese idealisten. Een chronique scandaleuse van het Europees Parlement (J. Dohmen). juni: 382-383

Opschoor, J.B.

Van doem tot daad. De betekenis van verkenning van milieu-maatschappij-interacties. januari: 18-24

Paridon, C.W.A.M. van

Tien jaar na de Wende: Duitse economie moeizaam de nieuwe eeuw in. november: 573-574

Boekbespreking: The Road to European Monetary Union (A. Szász). december: 682-683

Patijn, S.

Europese democratie zaak van lange adem. maart: 129

Penders, J.

De worsteling van het Europees Parlement. maart: 135-138

Pijpers, A.E.

Nederland en Luxemburg: een grote en een kleine mogendheid? (CA: J.W.L. Brouwer). januari: 31-36

Prodi's prioriteiten. mei: 253-254

Europese defensie via de achterdeur. december: 633-634

Boekbespreking: Het Europese Wiel. Opstellen over Nederland en Europa (A.H.J.W. van Schijndel). december: 681-682

Pompe, S.

Het IMF-programma in Indonesië. Dreigend failliet van het zakenrecht? april: 210-215

Reij, C.

De micro-macroparadox en de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking (CA: H. Kox). april: 222-229

Afrika: de kloof tussen beeld en werkelijkheid. Dynamiek van lokale ontwikkeling. mei: 299-303

Reinalda, B.

NGO's en andere particuliere actoren in de leer der internationale betrekkingen. juli/augustus: 414-418

Renner, H.

Boekbespreking: Schuld en boete. Bijdrage van twee anti's aan het communismedebat (M. van den Heuvel en D. Verkijk). februari: 123-124

Tsjechië en Václav Havel. Een kwestie van intellectueel leiderschap? mei: 277-280

De Midden-Europese paradoxen. november: 582-585

Richards, P.

Out of the Wilderness: Robert Kaplans 'utopia' ontvlucht. juli/augustus: 443-447

Rood, J.Q.Th.

Prodi for President? september: 461-462

Amsterdamse *left-overs*. De uitbreiding en hervorming van de Europese Unie. december: 635-639

Roon, G. van

Boekbespreking: The ordeal of unity. Integration and disintegration in Modern Europe (J.K. De Vree en M. Jansen). maart: 175-176

Rozemond, S.

Heeft Chirac een eigen domein? februari: 65-66

Ruijter, A. de

India: een subcontinent voelt zich miskend. april: 200-204

Ruyter van Steveninck, T. de

Vernieuwing in de Nederlandse ontwikkelingshulp. Minder landen, minder doelstellingen, minder projecthulp: méér effectiviteit! (CA: J.W. Gunning). februari: 67-73

Schendelen, M.P.C.M. van

Het Europees Parlement in beeldvorming en praktijk. juni: 327-334

Schennink, B.

Vrede en mensenrechten. Burgerbewegingen in het buitenlands beleid. februari: 81-85

Schippers, H.

De samenwerking tussen Turkije en Israël. Een nieuwe alliantie in het Midden-Oosten? juli/augustus: 409-413

Schoutheete, P. de

De Europese Unie: tussen competitiviteit en solidariteit. maart: 139-143

Schrijver, N.J.

Nederland in de Veiligheidsraad: mag het een onsje meer? januari: 1-2

Schulte Nordholt, N.G.

Verkiezingen in Indonesië. Fragmentatiebom of catharsis voor democratisering? mei: 281-287

Segers, M.

Boekbespreking: Autonomous Policy Making by International Organizations (B. Reinalda en B. Verbeek [red.]). november: 628-630

Seroo, D.

Anachronistische Amerikaanse armageddons. januari: 8-11

Siccama, J.G.

Boekbespreking: Van het IJzeren Gordijn tot het fundamentalisme. Internationale tegenstellingen na 1945 (L. de Vos). februari: 114-115

Souljé, N.H.

Rechtszekerheid voor asielzoekers. Europees, Nederlands en Italiaans asielbeleid. december: 661-665

Staden, A. van

The only game in town. april: 193-194

Respons: Toekomst van de krijgsmacht is kiezen (CA: C. Homan, R. de Wijk en D. Zandee). september: 504-505

Economisering van de internationale betrekkingen? De veronderstelde omwenteling in de internationale politiek na de Koude Oorlog. november: 612-617

Stoel, M. van der

Is ineenstorting van multi-etnische staten in Zuidoost-Europa onvermijdelijk? oktober: 517-518

Szász, A.

Boekbespreking: Inclusion of Central European Countries in the European Monetary Union (P. de Grauwe en V. Lavrac [red.]). december: 684-685

Teunissen, P.J.

Het smalle pad naar Europese defensiesamenwerking. Institutionele opzet en politieke doelstellingen. februari: 92-97

Europese defensiepolitiek: plannen en realiteiten. september: 493-499

Tims, W.

Keuzen maken in het Ontwikkelingsbeleid. april: 230-234

Tromp, B.

Boekbespreking: Ambassadeur in Zagreb 1994-1998 (J. Scheffers). oktober: 561-562

Vanhoonacker, S.

Boekbespreking: Van Amsterdam tot zetelkwestie – Een Eurocratisch zakwoordenboek (R. Wouters en H. Verkerk [red.]). juni: 381-382

Vereecken, B.

Boekbespreking: De geschiedenis van vijftig jaar Nederlandse ontwikkelingsamenwerking 1949-1999 (J.A. Nekkers & P.A.M. Malcontent [red.]) (CA: L. Boer). november: 624-626

Verheul, R.

Haalt Boris Jeltsin het jaar 2000? mei: 272-276

Verhoogt, J.

Boekbesprekingen: De rechten van de mens: liberale beschouwingen (G.A. van der List [red.]) en Mensenrechten in de politiek; fundament of bijzaak (Chr. Huinder [red.]) en Alledaagse idealen; portretten van verdedigers van de mensenrechten (D. Bronkhorst). mei: 316-317

Volten, P.

Respons: Kaasschaven met De Grave of in hoger beroep bij Van Aartsen en het parlement. februari: 98-102
Washington en Moskou na Kosovo. Lichtend voorbeeld van het tasten in het duister naar een 'nieuwe orde'. oktober: 524-529

Voorhoeve, J.J.C.

Herzie de Europese ontwikkelingshulp. juni: 325-326

Vos, H.

Het buitenlands beleid van regio's: het gaat om culturele uitstraling. Vlaanderen als voorbeeld. februari: 86-91

Vosskübler, K.E.

Boekbespreking: Weg van God? Iran twintig jaar na de revolutie (met portfolio van Harold Naayer) (J. Keulen). april: 245-247

Vroonhoven, L. van

Respons: Beter begrip van onderdrukking. juli/augustus: 448-450
Boekbespreking: Searching for Equity. Conceptions of Justice and Equity in Peasant Irrigation (R. Boelens & G. Dávila [red.]). juli/augustus: 454-455

Went, R.

Boekbespreking: Eurodebat (H. Labohm, J. Rood en A. van Staden). september: 511-512
Boekbespreking: Sleutelen aan het kapitalisme. Over de intellectuele wortels van de neoliberale revolutie (H. Labohm). november: 618-619

Werts, J.

Agenda 2000. Hoe Paars stilletjes in Berlijn de 'Zilvervloot' haalde. september: 463-469
Boekbespreking: Boeren in Brussel. Nederland en het Gemeenschappelijk Europees Landbouwbeleid 1958-1971 (J.H. Molegraaf). december: 691-692

Wessel, R.A.

De NAVO in Kosovo. Toetssteen voor de militaire interventie? (CA: G. den Dekker) juni: 358-367

Wessels, A.

Boekbespreking: The Sacralization of War in the Islamic Republic of Iran (S. Gieling). januari: 53-54

White, S.

'Jullie geloven niet langer in ons en wij geloven niet langer in jullie'. Russen over het nieuwe Europa (CA: M. Light en J. Löwenhardt). december: 672-677

Wijk, R. de

Repliek: Misverstanden rond inzetbaarheid en taken. februari: 102-104
Kosovo: wie won wat? juli/augustus: 389-390
Respons: Toekomst van de krijgsmacht is kiezen (CA: C. Homan, A. van Staden en D. Zandee). september: 504-505

Zandee, D.H.

Boekbespreking: Staatsbelang en Krijgsmacht. De Nederlandse defensie tijdens de Koude Oorlog (P.B.R. de Geus). februari: 111-113
Boekbespreking: Debating European Security, 1948-1998 (W. van Eekelen). maart: 172-174
De NAVO en Kosovo: een crisis te ver? mei: 255-258
Boekbespreking: Kosovo – De uitgestelde oorlog (R. Detrez). juni: 368-371
Respons: Toekomst van de krijgsmacht is kiezen (CA: C. Homan, A. van Staden en R. de Wijk). september: 504-505
Kosovo: het luchtwapen en vredesafdwinging. oktober: 534-538

Zoomers, A.

Boekbespreking: Omzien naar de Derde Wereld: Artikelen en discussies over het ontwikkelingsvraagstuk 1978-1998 (F. van Dam). november: 622-624

Register bijdragen jaargang 53 (1999)

systematisch en geografisch gerangschikt

Samenstelling Gerard J. Telkamp

bij boekbesprekingen staat de naam van de auteur/redacteur van het boek tussen haakjes

voor auteurs zie auteursregister

(bij meer bijdragen onder één trefwoord geldt de volgorde van publikatie)

Afrika

- Boekbespreking:* The Trans-Oceanic Marketing Channel - A New Tool for Understanding Tropical Africa's Export Agriculture (H. Laurens van der Laan). januari: 58-60
- Staatsinrichting in Afrika: import of eigen kweek? mei: 294-298
- Afrika: de kloof tussen beeld en werkelijkheid. Dynamiek van lokale ontwikkeling. mei: 299-303
- Zuid-Afrika's rol in Afrika. Vredestichter of (wapen)handelaar? mei: 304-309
- Boekbespreking:* Afrika: continent in beweging (E. de Temmerman). mei: 312
- Out of the Wilderness:* Robert Kaplans 'utopia' ontvlucht. juli/augustus: 443-447

Algemeen

- Anachronistische Amerikaanse armageddons. januari: 8-11
- Boekbespreking:* Van het IJzeren Gordijn tot het fundamentalisme. Internationale tegenstellingen na 1945 (L. de Vos). februari: 114-115
- Boekbespreking:* God and the Goods, Global Economy in a Civilizational Perspective (B. de Gaay Fortman en B. Klein Goldewijk). april: 247-248
- Supranationale staatsvorming of terug naar de middeleeuwen? juli/augustus: 436-442
- Out of the Wilderness:* Robert Kaplans 'utopia' ontvlucht. juli/augustus: 443-447
- Kosovo en daarna. Bespiegelingen over de veiligheid van Europa. oktober: 519-523
- Tien jaar na 9 november 1989. Over de terugkeer van oude scheidslijnen in Europa. november: 575-581
- Economiseren van de internationale betrekkingen? De veronderstelde omwenteling in de internationale politiek na de Koude Oorlog. november: 612-617
- Boekbespreking:* Autonomous Policy Making by International Organizations (B. Reinalda en B. Verbeek [red.]). november: 628-630

Algerije

Het Franse beleid ten aanzien van Algerije. De dichtgetimmerde opvolging in *Le Pouvoir*. mei: 288-293

Aruba

Boekbespreking: Antilliaanse instituties: de economische ontwikkeling van de Nederlandse Antillen en Aruba in de periode 1969-1995 (E. de Haan). maart: 179-181

Azië

Cultureel nationalisme in Oost-Azië. april: 195-199

Balkan

Het Stabiliteitspact voor Zuidoost-Europa. Blauwdruk voor duurzame vrede en wederopbouw in de Balkan? oktober: 546-549

Bijstand voor de Balkan. Over dilemma's en effectiviteit van de Westerse hulp. oktober: 550-557

België

Het buitenlands beleid van regio's: het gaat om culturele uitstraling. Vlaanderen als voorbeeld. februari: 86-91

De Europese Unie moet 'België-in-het-groot' worden. Het maatschappelijk draagvlak van de EU. maart: 144-150

Hoe Europees zijn de Belgen? Standpunten en gedrag van politieke elites en publieke opinie naar aanleiding van de Europese verkiezingen. juni: 339-344

België: een nieuwe Zwarte Zondag? juni: 345-350

Bosnië

Bosnië en Hercegovina. Tussen onafhankelijke staat en internationaal protectoraat. juli/augustus: 402-408

Buitenlands beleid

Clintons buitenlands beleid en de strijd tussen realisme en idealisme. juli/augustus: 391-395

Onbekend, onbemind en onderschat. Het structureel buitenlands beleid van de Europese Unie. september: 471-475

Europese defensiepolitiek: plannen en realiteiten. september: 493-499

Boekbesprekingen: Explaining Euro-Paralysis - Why Europe is Unable to Act in International Politics (J. Zielonka) en Het buitenlands beleid van de Europese Unie (S. Keukeleire). september: 509-510

Boekbespreking: Nederland zoekt het tweegesprek. Neobilaterale accenten in de Europese politiek (A. Pijpers [red.]). december: 689-690

Centraal-Amerika

Particuliere hulporganisaties en maatschappijopbouw in Midden-Amerika. juli/augustus: 425-429

Centraal-Europa

Boekbespreking: Nieuwe Tijden: Oost- en Midden-Europese landen na de val van het communisme (M. van den Heuvel, H. Renner en H. van der Meulen [red.]). januari: 49-50

Boekbespreking: National and ethnic stereotypes in Central and Eastern Europe. A study among adolescents in six countries (E. Poppe). juni: 377-379

Boekbespreking: Yearbook of European Studies. Expanding European Unity - Central and Eastern Europe (L. Marác [red.]). juni: 380-381

Het Stabiliteitspact voor Zuidoost-Europa. Blauwdruk voor duurzame vrede en wederopbouw in de Balkan? oktober: 546-549
Boekbespreking: The Transformation of Economic Systems in Central Europe (H.W. Hoen). oktober: 565-567
De Midden-Europese paradoxen. november: 582-585
Kleur bekennen. Tien jaar Nederlandse hulp aan Midden- en Oost-Europa. december: 645-650
Midden-Europese ervaringen als les voor de economische transformatie op de Balkan. december: 651-655
Politiesamenwerking tussen de EU-landen en Midden-Europa. De Nederlandse ervaring. december: 656-660
Boekbespreking: Troubled Transition, Social Democracy in East Central Europe. How social democrats, after the collapse of communism, face the task of constructing capitalism (M. Dauderstädt, A. Gerrits en G. Márkus). december: 687-688

Communisme

Boekbespreking: Messianisme zonder mededogen. Het communisme, zijn aanhangers en zijn slachtoffers (M. van Hamersveld en M. Klinkhamer). januari: 51-52
Boekbespreking: Schuld en boete. Bijdrage van twee anti's aan het communismedebat (M. van den Heuvel en D. Verkijk). februari: 123-124
Midden-Europese ervaringen als les voor de economische transformatie op de Balkan. december: 651-655
Boekbespreking: Troubled Transition, Social Democracy in East Central Europe. How social democrats, after the collapse of communism, face the task of constructing capitalism (M. Dauderstädt, A. Gerrits en G. Márkus). december: 687-688

Conflictpreventie

De toekomst van de vrede. januari: 3-7
Boekbespreking: Early Warning and Conflict Prevention. Limitations and Possibilities (K. van Walraven [red.]). februari: 116-119
Rechtvaardiging van de krijgsmacht. Humanitaire interventie. juli/augustus: 396-401
Boekbespreking: Frontdiplomaten. Confrontaties met internationale hoofdrolspelers (R. van de Roer). juli/augustus: 451-452
Is ineenstorting van multi-etnische staten in Zuidoost-Europa onvermijdelijk? oktober: 517-518
De OVSE-top van Istanbul. november: 593-596

Democratisering

Europese democratie zaak van lange adem. maart: 129
Nieuw zelfvertrouwen voor Europees Parlement. Consequenties van een emotionele vergaderweek in Straatsburg. maart: 130-134
De worsteling van het Europees Parlement. maart: 135-138
Verkiezingen in Indonesië. Fragmentatiebom of catharsis voor democratisering? mei: 281-287
Het Europees Parlement in beeldvorming en praktijk. juni: 327-334
Het Europees Parlement als katalysator voor een sterker draagvlak voor Europese politiek. juni: 335-338
Bosnië en Hercegovina. Tussen onafhankelijke staat en internationaal protectoraat. juli/augustus: 402-408
Particuliere hulporganisaties en maatschappijopbouw in Midden-Amerika. juli/augustus: 425-429
Het Stabiliteitspact voor Zuidoost-Europa. Blauwdruk voor duurzame vrede en wederopbouw in de Balkan? oktober: 546-549
Bijstand voor de Balkan. Over dilemma's en effectiviteit van de Westerse hulp. oktober: 550-557

Derde Wereld

Boekbesprekingen: Slotmakers en gangstermeisjes. Kinderarbeid wereldwijd (E. Groenink, I. Holtwijk en F. van Straaten), Kinderarbeid (M. Vervliet en J. Vandaele) en Ministeries van Buitenlandse Zaken en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid: Beleidsnotitie Kinderarbeid Wereldwijd. januari: 55-57

Boekbespreking: Searching for Equity. Conceptions of Justice and Equity in Peasant Irrigation (R. Boelens & G. Dávila [red.]). juli/augustus: 454-455

Diplomatie

De toekomst van de vrede. januari: 3-7
Wisselstroom of dwaallicht. Internationale diplomatie van Philips. februari: 74-80
Boekbespreking: Tweehonderd jaar Ministerie van Buitenlandse Zaken. maart: 177-178
Boekbesprekingen: Diplomatie. Raderwerk van de internationale politiek (J. Melissen [red.]) en Innovation in Diplomatic Practice (J. Melissen [red.]). mei: 310-311
Boekbespreking: Frontdiplomaten. Confrontaties met internationale hoofdrolspelers (R. van de Roer). juli/augustus: 451-452
Boekbespreking: The Political Influence of Global NGO's. Case Studies on the Climate and Biodiversity Conventions (B. Arts). juli/augustus: 453-454
Boekbespreking: Autonomous Policy Making by International Organizations (B. Reinalda en B. Verbeek [red.]). november: 628-630

Duitsland

Is Duitsland een normaal land? januari: 44-48
De *Berliner Republik* en de nieuwe Europese dynamiek. Duitsland in Europa: het wantrouwen voorbij. maart: 151-154
Vijftig jaar *Bundesbank*. Retoriek en praktijk. september: 480-484
Tien jaar na de Wende: Duitse economie moeizaam de nieuwe eeuw in. november: 573-574
Een nieuwe Duitse *Alleingang*. december: 640-644

Europa

Boekbespreking: The ordeal of unity. Integration and disintegration in Modern Europe (J.K. De Vree en M. Jansen). maart: 175-176
Boekbespreking: The European challenge. Essays on culture, values and policy in a changing continent, with a preface by His Royal Highness Prince Claus of the Netherlands. oktober: 563-565
Tien jaar na 9 november 1989. Over de terugkeer van oude scheidslijnen in Europa. november: 575-581

Europese Unie

Het smalle pad naar Europese defensiesamenwerking. Institutionele opzet en politieke doelstellingen. februari: 92-97
Europese democratie zaak van lange adem. maart: 129
Nieuw zelfvertrouwen voor Europees Parlement. Consequenties van een emotionele vergaderweek in Straatsburg. maart: 130-134
De worsteling van het Europees Parlement. maart: 135-138
De Europese Unie: tussen competitiviteit en solidariteit. maart: 139-143
De Europese Unie moet 'België-in-het-groot' worden. Het maatschappelijk draagvlak van de EU. maart: 144-150
De *Berliner Republik* en de nieuwe Europese dynamiek. Duitsland in Europa: het wantrouwen voorbij. maart: 151-154
Europa's onbezongen held: Jan Willem Beyen 1897-1976. maart: 155-160
Boekbespreking: Debating European Security, 1948-1998 (W. van Eekelen). maart: 172-174
Boekbespreking: Integrale veiligheid in Europa: heden en toekomst (Nederlandse Politie Instituut). maart: 184-185
Prodi's prioriteiten. mei: 253-254
Herzie de Europese ontwikkelingshulp. juni: 325-326
Het Europees Parlement in beeldvorming en praktijk. juni: 327-334
Het Europees Parlement als katalysator voor een sterker draagvlak voor Europese politiek. juni: 335-338
Hoe Europees zijn de Belgen? Standpunten en gedrag van politieke elites en publieke opinie naar aanleiding van de Europese verkiezingen. juni: 339-344

Boekbespreking: De organisatie van de West-Europese samenwerking: een voortdurende strijd om de macht (R.H. Lieshout). juni: 371-372

Boekbespreking: EU Committees as Influential Policymakers (M.P.C.M. van Schendelen [red.]). juni: 373-374

Boekbespreking: Regio's in de Europese Unie - naar een model om hun identiteit te meten (H. Vos). juni: 374-376

Boekbespreking: Yearbook of European Studies. Expanding European Unity - Central and Eastern Europe (L. Marác [red.]). juni: 380-381

Boekbespreking: Van Amsterdam tot zetelkwestie - Een Eurocratisch zakwoordenboek (R. Wouters en H. Verkerk [red.]). juni: 381-382

Boekbespreking: Europese idealisten. Een chronique scandaleuse van het Europees Parlement (J. Dohmen). juni: 382-383

Prodi for President? september: 461-462

Agenda 2000. Hoe Paars stilletjes in Berlijn de 'Zilvervloot' haalde. september: 463-469

Onbekend, onbemind en onderschat. Het structureel buitenlands beleid van de Europese Unie. september: 471-475

Vijftig jaar *Bundesbank*. Retoriek en praktijk. september: 480-484

Een Europees-bestuurlijke verdieping? De Nederlandse provincies en de Europese Unie sinds het Verdrag van Maastricht. september: 485-492

Europese defensiepolitiek: plannen en realiteiten. september: 493-499

Boekbesprekingen: Explaining Euro-Paralysis - Why Europe is Unable to Act in International Politics (J. Zielonka) en Het buitenlands beleid van de Europese Unie (S. Keukeleire). september: 509-510

Boekbespreking: Eurodebat (H. Labohm, J. Rood en A. van Staden). september: 511-512

Boekbespreking: Grenzen over: aspecten van grensoverschrijdende samenwerking (H.C.G. Spoormans, E.A. Reichenbach en A.F.A. Korsten [red.]). september: 512-513

Kosovo en daarna. Bespiegelingen over de veiligheid van Europa. oktober: 519-523

Het Stabiliteitspact voor Zuidoost-Europa. Blauwdruk voor duurzame vrede en wederopbouw in de Balkan? oktober: 546-549

Bijstand voor de Balkan. Over dilemma's en effectiviteit van de Westerse hulp. oktober: 550-557

Europese defensie via de achterdeur. december: 633-634

Amsterdamse *left-overs*. De uitbreiding en hervorming van de Europese Unie. december: 635-639

Politiesamenwerking tussen de EU-landen en Midden-Europa. De Nederlandse ervaring. december: 656-660

Rechtszekerheid voor asielzoekers: Europees, Nederlands en Italiaans asielbeleid. december: 661-665

De Europese Unie en Turkije: pro's en contra's. december: 666-671

Respons: Europees defensiebeleid: tijd voor concrete stappen. december: 678-680

Boekbespreking: Het Europese Wiel. Opstellen over Nederland en Europa (A.H.J.W. van Schijndel). december: 681-682

Boekbespreking: The Road to European Monetary Union (A. Szász). december: 682-683

Boekbespreking: Inclusion of Central European Countries in the European Monetary Union (P. de Grauwe en V. Lavrac [red.]). december: 684-685

Boekbespreking: Wat kost ons Europa? (M. Wilssens). december: 686-687

Boekbespreking: Boeren in Brussel. Nederland en het Gemeenschappelijk Europees Landbouwbeleid 1958-1971 (J.H. Molegraaf). december: 691-692

Frankrijk

Heeft Chirac een eigen domein? februari: 65-66

Het Franse beleid ten aanzien van Algerije. De dichtgetimmerde opvolging in *Le Pouvoir*. mei: 288-293

Franse aanpassingsproblemen. september: 476-479

India

India: een subcontinent voelt zich miskend. april: 200-204

India en Pakistan zoeken toenadering tot het CTBT: een versterking van de norm tegen kernproeven? april: 205-209

Indonesië

Het IMF-programma in Indonesië. Dreigend failliet van het zakenrecht? april: 210-215

Verkiezingen in Indonesië. Fragmentatiebom of catharsis voor democratisering? mei: 281-287

Internationaal-rechtelijke vraagstukken

De toekomst van de vrede. januari: 3-7

Boekbespreking: Reflections on International Law from the Low Countries, in honour of Paul de Waart (E. Denters en N. Schrijver [red.]). februari: 120-122

De NAVO in Kosovo. Toetssteen voor de militaire interventie? juni: 358-367

Internationale betrekkingen

Rusland - Wat moeten we ermee? juni: 351-357

NGO's en andere particuliere actoren in de leer der internationale betrekkingen. juli/augustus: 414-418

NGO's in de internationale milieudiplomatie. Toenemende invloed? juli/augustus: 419-424

Washington en Moskou na Kosovo. Lichtend voorbeeld van het tasten in het duister naar een 'nieuwe orde'. oktober: 524-529

Economisering van de internationale betrekkingen? De veronderstelde omwenteling in de internationale politiek na de Koude Oorlog. november: 612-617

Internationale culturele betrekkingen

Het buitenlands beleid van regio's: het gaat om culturele uitstraling. Vlaanderen als voorbeeld. februari: 86-91

Cultureel nationalisme in Oost-Azië. april: 195-199

Boekbesprekingen: De Rechten van de Mens, Universaliteit in de Praktijk (P.R. Baehr) en Grondrecht en wisselgeld. Aziatische en westerse visies op de waarde van de rechten van de mens (M. Meijer [red.]). april: 235-238

Boekbespreking: The European challenge. Essays on culture, values and policy in a changing continent, with a preface by His Royal Highness Prince Claus of the Netherlands. oktober: 563-565

Tien jaar na 9 november 1989. Over de terugkeer van oude scheidslijnen in Europa. november: 575-581

Internationale economische betrekkingen

Verloren toekomst. Economische voorspellingen sinds de Tweede Wereldoorlog. januari: 12-17

De digitale toekomst: Catch-22 op de informatiesnelweg. januari: 25-30

Wisselstroom of dwaallicht. Internationale diplomatie van Philips. februari: 74-80

Boekbespreking: God and the Goods, Global Economy in a Civilizational Perspective (B. de Gaay Fortman en B. Klein Goldewijk). april: 247-248

Het Stabiliteitspact voor Zuidoost-Europa. Blauwdruk voor duurzame vrede en wederopbouw in de Balkan? oktober: 546-549

Bijstand voor de Balkan. Over dilemma's en effectiviteit van de Westerse hulp. oktober: 550-557

Boekbespreking: The Transformation of Economic Systems in Central Europe (H.W. Hoen). oktober: 565-567

Economisering van de internationale betrekkingen? De veronderstelde omwenteling in de internationale politiek na de Koude Oorlog. november: 612-617

Boekbespreking: Sleutelen aan het kapitalisme. Over de intellectuele wortels van de neoliberale revolutie (H. Labohm). november: 618-619

Respons: Heeft het neoliberale paradigma zijn onschuld verloren? november: 619-622

Kleur bekennen. Tien jaar Nederlandse hulp aan Midden- en Oost-Europa. december: 645-650
Midden-Europese ervaringen als les voor de economische transformatie op de Balkan. december: 651-655

Internationale financiële betrekkingen

Het IMF-programma in Indonesië. Driegend failliet van het zakenrecht? april: 210-215
Agenda 2000. Hoe Paars stilletjes in Berlijn de 'Zilvervloot' haalde. september: 463-469
Vijftig jaar *Bundesbank*. Retoriek en praktisch. september: 480-484
Boekbespreking: Eurodebat (H. Labohm, J. Rood en A. van Staden). september: 511-512
Boekbespreking: The Road to European Monetary Union (A. Szász). december: 682-683
Boekbespreking: Inclusion of Central European Countries in the European Monetary Union (P. de Grauwe en V. Lavrac [red.]). december: 684-685
Boekbespreking: Wat kost ons Europa? (M. Wilssens). december: 686-687

Internationale handelsbetrekkingen

Boekbespreking: The Trans-Oceanic Marketing Channel - A New Tool for Understanding Tropical Africa's Export Agriculture (H. Laurens van der Laan). januari: 58-60
Wisselstroom of dwaallicht. Internationale diplomatie van Philips. februari: 74-80
Van Zwart Goud naar Zwart Zaad. april: 216-221
Boekbespreking: Mexico and the NAFTA environment debate (B. Hogenboom). april: 239-240

Internationale misdaadbestrijding

Boekbespreking: Integrale veiligheid in Europa: heden en toekomst (Nederlandse Politie Instituut). maart: 184-185
Politiesamenwerking tussen de EU-landen en Midden-Europa. De Nederlandse ervaring. december: 656-660

Irak

Politieke opvolging en staatsgrenzen in het Midden-Oosten. Twee scenario's. mei: 265-271

Iran

Boekbespreking: The Sacralization of War in the Islamic Republic of Iran (S. Gieling). januari: 53-54
Boekbespreking: Weg van God? Iran twintig jaar na de revolutie (met portfolio van Harold Naayer) (J. Keulen). april: 245-247

Islam

Boekbespreking: The Sacralization of War in the Islamic Republic of Iran (S. Gieling). januari: 53-54
Religieus terrorisme als 'nieuwe dreiging'. Motieven, middelen, milieu. november: 597-602

Israël

De samenwerking tussen Turkije en Israël. Een nieuwe alliantie in het Midden-Oosten? juli/augustus: 409-413

Italië

Boekbespreking: Italianen (J. van der Putten). maart: 182-183
Rechtzekerheid voor asielzoekers: Europees, Nederlands en Italiaans asielbeleid. december: 661-665

Japan

Religieus terrorisme als 'nieuwe dreiging'. Motieven, middelen, milieu. november: 597-602

Joegoslavië (ex-)

Van Tito tot Kosovo. Mythen en waarheden over Joegoslavië. oktober: 558-560

Kosovo

De NAVO en Kosovo: een crisis te ver? mei: 255-258
De NAVO in Kosovo. Toetssteen voor de militaire interventie? juni: 358-367
Boekbespreking: Kosovo - De uitgestelde oorlog (R. Detrez). juni: 368-371
Kosovo: wie won wat? juli/augustus: 389-390
Washington en Moskou na Kosovo. Lichtend voorbeeld van het tasten in het duister naar een 'nieuwe orde'. oktober: 524-529
Rusland en Kosovo. Een mysterie verpakt in een raadsel? oktober: 530-533
Kosovo: het luchtwapen en vredesafdwinging. oktober: 534-538
Terug naar AF: de aanloop naar de Nederlandse deelname aan Operatie 'Allied Force'. oktober: 539-545

Kroatië

Boekbespreking: Ambassadeur in Zagreb 1994-1998 (J. Scheffers). oktober: 561-562

Landbouw

Boekbespreking: Boeren in Brussel. Nederland en het Gemeenschappelijk Europees Landbouwbeleid 1958-1971 (J.H. Molegraaf). december: 691-692

Luxemburg

Nederland en Luxemburg: een grote en een kleine mogendheid? januari: 31-36

Mensenrechten

Boekbesprekingen: Slotmakers en gangstermeisjes. Kinderarbeid wereldwijd (E. Groenink, I. Holtwijk en F. van Straaten), Kinderarbeid (M. Vervliet en J. Vandaele) en Ministeries van Buitenlandse Zaken en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid: Beleidsnotitie Kinderarbeid Wereldwijd. januari: 55-57
Vrede en mensenrechten. Burgerbewegingen in het buitenlands beleid. februari: 81-85
Boekbesprekingen: De Rechten van de Mens, Universaliteit in de Praktijk (P.R. Baehr) en Grondrecht en wisselgeld. Aziatische en westerse visies op de waarde van de rechten van de mens (M. Meijer [red.]). april: 235-238
Boekbesprekingen: De rechten van de mens: liberale beschouwingen (G.A. van der List [red.]) en Mensenrechten in de politiek; fundament of bijzaak (Chr. Huinder [red.]) en Alledaagse idealen; portretten van verdedigers van de mensenrechten (D. Bronkhorst). mei: 316-317
Rechtvaardiging van de krijgsmacht. Humanitaire interventie. juli/augustus: 396-401
Respons: Beter begrip van onderdrukking. juli/augustus: 448-450
Boekbespreking: Searching for Equity. Conceptions of Justice and Equity in Peasant Irrigation (R. Boelens & G. Dávila [red.]). juli/augustus: 454-455
Is ineenstorting van multi-etnische staten in Zuidoost-Europa onvermijdelijk? oktober: 517-518
Boekbespreking: Ethical universalism and ethical nationalism and beyond (M. Kamminga). november: 626-628

Mexico

Boekbespreking: Mexico and the NAFTA environment debate (B. Hogenboom). april: 239-240

Midden-Oosten

Van Zwart Goud naar Zwart Zaad. april: 216-221
Politieke opvolging en staatsgrenzen in het Midden-Oosten. Twee scenario's. mei: 265-271
Boekbespreking: Doelwit Rotterdam; Nederland en de oliecrisis 1973-1974. mei: 313-315
Religieus terrorisme als 'nieuwe dreiging'. Motieven, middelen, milieu. november: 597-602

Migratie

Rechtszekerheid voor asielzoekers: Europees, Nederlands en Italiaans asielbeleid. december: 661-665

Milieu

Van doem tot daad. De betekenis van verkenning van milieu-maatschappij-interacties. januari: 18-24
Boekbespreking: Mexico and the NAFTA environment debate (B. Hogenboom). april: 239-240
NGO's in de internationale milieudiplomatie. Toenemende invloed? juli/augustus: 419-424
Boekbespreking: The Political Influence of Global NGO's. Case Studies on the Climate and Biodiversity Conventions (B. Arts). juli/augustus: 453-454

Minderheden

Boekbespreking: Onderdrukking en Ontwikkeling - op zoek naar een andere sociologie (L. van Vroonhoven). april: 241-245
Is ineenstorting van multi-etnische staten in Zuidoost-Europa onvermijdelijk? oktober: 517-518
Boekbespreking: Ethical universalism and ethical nationalism and beyond (M. Kamminga). november: 626-628

Nationalisme

Cultureel nationalisme in Oost-Azië. april: 195-199

NAVO

Boekbespreking: Debating European Security, 1948-1998 (W. van Eekelen). maart: 172-174
The only game in town. april: 193-194
De NAVO en Kosovo: een crisis te ver? mei: 255-258
De NAVO in Kosovo. Toetssteen voor de militaire interventie? juni: 358-367
Kosovo: wie won wat? juli/augustus: 389-390
Kosovo: het luchtwapen en vredesafdwinging. oktober: 534-538

Nederland

Nederland in de Veiligheidsraad: mag het een onse meer? januari: 1-2
Nederland en Luxemburg: een grote en een kleine mogendheid? januari: 31-36
Vernieuwing in de Nederlandse ontwikkelingshulp. Minder landen, minder doelstellingen, minder projecthulp: méér effectiviteit! februari: 67-73
Respons: Kaasschaven met De Grave of in hoger beroep bij Van Aartsen en het parlement. februari: 98-102
Repliek: Misverstanden rond inzetbaarheid en taken. februari: 102-104
Boekbespreking: Si vis pacem: Het Nederlandse defensiebeleid op lange termijn (A.C.A. Dake). februari: 108-110
Boekbespreking: Staatsbelang en Krijgsmacht. De Nederlandse defensie tijdens de Koude Oorlog (P.B.R. de Geus). februari: 111-113
Boekbespreking: Schuld en boete. Bijdrage van twee anti's aan het communismedebat (M. van den Heuvel en D. Verkijk). februari: 123-124
Europa's onbezongen held: Jan Willem Beyen 1897-1976. maart: 155-160

Boekbespreking: Tweehonderd jaar Ministerie van Buitenlandse Zaken. maart: 177-178
De micro-macroparadox en de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. april: 222-229
Keuzen maken in het Ontwikkelingsbeleid. april: 230-234
Defensie in toekomstperspectief. Naar aanleiding van de *Hoofdlijnennotitie*. mei: 259-264
Boekbespreking: Doelwit Rotterdam; Nederland en de oliecrisis 1973-1974 (D. Hellema, C. Wiebes en T. Witte). mei: 313-315
'De 19' van Herfkens. Het nieuwe bilaterale OS-beleid: van 119 naar 19? juli/augustus: 430-435
Agenda 2000. Hoe Paars stilletjes in Berlijn de 'Zilvervloot' haalde. september: 463-469
Een Europees bestuurlijke verdieping? De Nederlandse provincies en de Europese Unie sinds het Verdrag van Maastricht. september: 485-492
Krijgsmacht of Vredesmacht, tussen politiek en analyse. september: 500-503
Respons: Toekomst van de krijgsmacht is kiezen. september: 504-505
Respons: Het nieuwe bilaterale OS-beleid: een reactie op 'De 19' van Herfkens. september: 506-508
Terug naar AF: de aanloop naar de Nederlandse deelname aan Operatie 'Allied Force'. oktober: 539-545
Het eerste jaar van minister Herfkens. november: 608-611
Boekbespreking: Omzien naar de Derde Wereld: Artikelen en discussies over het ontwikkelingsvraagstuk 1978-1998 (F. van Dam). november: 622-624
Boekbespreking: De geschiedenis van vijftig jaar Nederlandse ontwikkelingssamenwerking 1949-1999 (J.A. Nekkers & P.A.M. Malcontent [red.]). november: 624-626
Kleur bekennen. Tien jaar Nederlandse hulp aan Midden- en Oost-Europa. december: 645-650
Politiesamenwerking tussen de EU-landen en Midden-Europa. De Nederlandse ervaring. december: 656-660
Rechtszekerheid voor asielzoekers: Europees, Nederlands en Italiaans asielbeleid. december: 661-665
Boekbespreking: Nederland zoekt het tweegesprek. Neobilaterale accenten in de Europese politiek (A. Pijpers [red.]). december: 689-690

Nederlandse Antillen

Boekbespreking: Antilliaanse instituties: de economische ontwikkeling van de Nederlandse Antillen en Aruba in de periode 1969-1995 (E. de Haan). maart: 179-181

NGO's (niet-gouvernementele organisaties)

Vrede en mensenrechten. Burgerbewegingen in het buitenlands beleid. februari: 81-85
NGO's en andere particuliere actoren in de leer der internationale betrekkingen. juli/augustus: 414-418
NGO's in de internationale milieudiplomatie. Toenemende invloed? juli/augustus: 419-424
Particuliere hulporganisaties en maatschappijopbouw in Midden-Amerika. juli/augustus: 425-429
Boekbespreking: The Political Influence of Global NGO's. Case Studies on the Climate and Biodiversity Conventions (B. Arts). juli/augustus: 453-454

Noord-Korea

Respons: Wat doen we met Noord-Korea? februari: 105-107
Noord-Korea: *Engagement of appeasement?* november: 603-607.

Oekraïne

Toenadering Polen-Oekraïne: noodzakelijk maar moeilijk. maart: 161-165

Ontwikkelingssamenwerking

- Vernieuwing in de Nederlandse ontwikkelingshulp. Minder landen, minder doelstellingen, minder projecthulp: méér effectiviteit! februari: 67-73
- De micro-macroparadox en de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. april: 222-229
- Keuzen maken in het Ontwikkelingsbeleid. april: 230-234
- Boekbespreking:* Onderdrukking en Ontwikkeling - op zoek naar een andere sociologie (L. van Vroonhoven). april: 241-245
- Afrika: de kloof tussen beeld en werkelijkheid. Dynamiek van lokale ontwikkeling. mei: 299-303
- Herzie de Europese ontwikkelingshulp. juni: 325-326
- Particuliere hulporganisaties en maatschappijopbouw in Midden-Amerika. juli/augustus: 425-429
- 'De 19' van Herfkens. Het nieuwe bilaterale OS-beleid: van 119 naar 19? juli/augustus: 430-435
- Respons:* Beter begrip van onderdrukking. juli/augustus: 448-450
- Boekbespreking:* Searching for Equity. Conceptions of Justice and Equity in Peasant Irrigation (R. Boelens & G. Dávila [red.]). juli/augustus: 454-455
- Respons:* Het nieuwe bilaterale OS-beleid: een reactie op 'De 19' van Herfkens. september: 506-508
- Het eerste jaar van minister Herfkens. november: 608-611
- Boekbespreking:* Omzien naar de Derde Wereld: Artikelen en discussies over het ontwikkelingsvraagstuk 1978-1998 (F. van Dam). november: 622-624
- Boekbespreking:* De geschiedenis van vijftig jaar Nederlandse ontwikkelingssamenwerking 1949-1999 (J.A. Nekkers & P.A.M. Malcontent [red.]). november: 624-626

Oost-Europa

- Boekbespreking:* Nieuwe Tijden: Oost- en Midden-Europese landen na de val van het communisme (M. van den Heuvel, H. Renner en H. van der Meulen [red.]). januari: 49-50
- Boekbespreking:* National and ethnic stereotypes in Central and Eastern Europe. A study among adolescents in six countries (E. Poppe). juni: 377-379
- Boekbespreking:* The Transformation of Economic Systems in Central Europe (H.W. Hoen). oktober: 565-567
- Kleur bekennen. Tien jaar Nederlandse hulp aan Midden- en Oost-Europa. december: 645-650
- Midden-Europese ervaringen als les voor de economische transformatie op de Balkan. december: 651-655
- Politiesamenwerking tussen de EU-landen en Midden-Europa. De Nederlandse ervaring. december: 656-660
- Boekbespreking:* Troubled Transition, Social Democracy in East Central Europe. How social democrats, after the collapse of communism, face the task of constructing capitalism (M. Dauderstädt, A. Gerrits en G. Márkus). december: 687-688

Pakistan

- India en Pakistan zoeken toenadering tot het CTBT: een versterking van de norm tegen kernproeven? april: 205-209

Palestina

- Politieke opvolging en staatsgrenzen in het Midden-Oosten. Twee scenario's. mei: 265-271

Peru

- Boekbespreking:* Onderdrukking en Ontwikkeling - op zoek naar een andere sociologie (L. van Vroonhoven). april: 241-245
- Respons:* Beter begrip van onderdrukking. juli/augustus: 448-450

Polen

- Toenadering Polen-Oekraïne: noodzakelijk maar moeilijk. maart: 161-165

Regionalisme - regio's

- Het buitenlands beleid van regio's: het gaat om culturele uitstraling. Vlaanderen als voorbeeld. februari: 86-91
- België: een nieuwe Zwarte Zondag? juni: 345-350
- Boekbespreking:* Regio's in de Europese Unie - naar een model om hun identiteit te meten (H. Vos). juni: 374-376
- Een Europees-bestuurlijke verdieping? De Nederlandse provincies en de Europese Unie sinds het Verdrag van Maastricht. september: 485-492
- Boekbespreking:* Grenzen over: aspecten van grensoverschrijdende samenwerking (H.C.G. Spoormans, E.A. Reichenbach en A.F.A. Korsten [red.]). september: 512-513

Rusland

- De Russische economische crisis. Het gewicht van interne oorzaken. januari: 37-43
- Het voormalige Rode Leger. Een krijgsmacht in crisis. maart: 166-171
- Haalt Boris Jeltsin het jaar 2000? mei: 272-276
- Rusland - Wat moeten we ermee? juni: 351-357
- Washington en Moskou na Kosovo. Lichtend voorbeeld van het tasten in het duister naar een 'nieuwe orde'. oktober: 524-529
- Rusland en Kosovo. Een mysterie verpakt in een raadsel? oktober: 530-533
- De Russische Crisis. De lange exodus uit zeventig jaar sovjetverleden. november: 586-592
- 'Jullie geloven niet langer in ons en wij geloven niet langer in jullie'. Russen over het nieuwe Europa. december: 672-677

Servië

- De NAVO en Kosovo: een crisis te ver? mei: 255-258
- Boekbespreking:* Kosovo - De uitgestelde oorlog (R. Detrez). juni: 368-371
- Kosovo: het luchtwapen en vredesafdwinging. oktober: 534-538

Staatsvorming

- Staatsinrichting in Afrika: import of eigen kweek? mei: 294-298
- Supranationale staatsvorming of terug naar de middeleeuwen? juli/augustus: 436-442
- Boekbespreking:* The European challenge. Essays on culture, values and policy in a changing continent, with a preface by His Royal Highness Prince Claus of the Netherlands. oktober: 563-565
- Boekbespreking:* Ethical universalism and ethical nationalism and beyond (M. Kamminga). november: 626-628

Terrorisme

- Religieus terrorisme als 'nieuwe dreiging'. Motieven, middelen, milieu. november: 597-602

Tsjechië

- Tsjechië en Václav Havel. Een kwestie van intellectueel leiderschap? mei: 277-280

Turkije

- De samenwerking tussen Turkije en Israël. Een nieuwe alliantie in het Midden-Oosten? juli/augustus: 409-413
- De Europese Unie en Turkije: pro's en contra's. december: 666-671

Veiligheid

- Het smalle pad naar Europese defensiesamenwerking. Institutionele opzet en politieke doelstellingen. februari: 92-97
- Respons:* Kaasschaven met De Grave of in hoger beroep bij Van Aartsen en het parlement. februari: 98-102
- Repliek:* Misverstanden rond inzetbaarheid en taken. februari: 102-104

Boekbespreking: Si vis pacem: Het Nederlandse defensiebeleid op lange termijn (A.C.A. Dake). februari: 108-110

Boekbespreking: Staatsbelang en Krijgsmacht. De Nederlandse defensie tijdens de Koude Oorlog (P.B.R. de Geus). februari: 111-113

Boekbespreking: Van het IJzeren Gordijn tot het fundamentalisme. Internationale tegenstellingen na 1945 (L. de Vos). februari: 114-115

Het voormalige Rode Leger. Een krijgsmacht in crisis. maart: 166-171

Defensie in toekomstperspectief. Naar aanleiding van de *Hoofdlijnnotitie*. mei: 259-264

Rechtvaardiging van de krijgsmacht. Humanitaire interventie. juli/augustus: 396-401

Boekbespreking: Frontdiplomaten. Confrontaties met internationale hoofdrolspelers (R. van de Roer). juli/augustus: 451-452

Europese defensiepolitiek: plannen en realiteiten. september: 493-499

Krijgsmacht of Vredesmacht, tussen politiek en analyse. september: 500-503

Respons: Toekomst van de krijgsmacht is kiezen. september: 504-505

Boekbesprekingen: Explaining Euro-Paralysis - Why Europe is Unable to Act in International Politics (J. Zielonka) en Het buitenslands beleid van de Europese Unie (S. Keukeleire). september: 509-510

Kosovo en daarna. Bespiegelingen over de veiligheid van Europa. oktober: 519-523

Economisering van de internationale betrekkingen? De veronderstelde omwenteling in de internationale politiek na de Koude Oorlog. november: 612-617

Europese defensie via de achterdeur. december: 633-634

Een nieuwe Duitse *Alleingang*. december: 640-644

Respons: Europees defensiebeleid: tijd voor concrete stappen. december: 678-680

Verenigde Naties

Nederland in de Veiligheidsraad: mag het een onsje meer? januari: 1-2

De toekomst van de vrede. januari: 3-7

Boekbespreking: Early Warning and Conflict Prevention. Limitations and Possibilities (K. van Walraven [red.]). februari: 116-119

De NAVO in Kosovo. Toetssteen voor de militaire interventie? juni: 358-367

Terug naar AF: de aanloop naar de Nederlandse deelname aan Operatie 'Allied Force'. oktober: 539-545

Verenigde Staten

Anachronistische Amerikaanse armageddons. januari: 8-11

Clintons buitenlands beleid en de strijd tussen realisme en idealisme. juli/augustus: 391-395

Washington en Moskou na Kosovo. Lichtend voorbeeld van het tasten in het duister naar een 'nieuwe orde'. oktober: 524-529

Vredesmachten

Boekbespreking: Early Warning and Conflict Prevention. Limitations and Possibilities (K. van Walraven [red.]). februari: 116-119

Rechtvaardiging van de krijgsmacht. Humanitaire interventie. juli/augustus: 396-401

Bosnië en Hercegovina. Tussen onafhankelijke staat en internationaal protectoraat. juli/augustus: 402-408

Wapenbeheersing

De OVSE-top van Istanbul. november: 593-596

Zuid-Afrika

Zuid-Afrika's rol in Afrika. Vredestichter of (wapen)handelaar? mei: 304-309